ISSN-2393-9745

JOURNAL PERSPECTIVES ON GURU GRANTH SAHIB

Vol. IX **2014**

Editor

Dr. Balwant Singh Dhillon

CENTRE ON STUDIES IN SRI GURU GRANTH SAHIB
GURU NANAK DEV UNIVERSITY
AMRITSAR - 143005 (INDIA)

JOURNAL
PERSPECTIVES ON
GURU GRANTH SAHIB
(Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib)

Patron
Dr. A.S. Brar
Vice-Chancellor
Guru Nanak Dev University, Amritsar

Editor
Dr. Balwant Singh Dhillon

Editorial Board

Dr. Gulzar Singh Kang	*Professor*
Dr. Jagbir Singh, Delhi	*Professor*
Dr. Jaspal Kaur Kaang, Chandigarh	*Professor*
Dr. Harbans Lal, Texas, U.S.A.	*Professor*

OUR CONTRIBUTORS

1. **Dr. Balwant Singh Dhillon,** Director, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar ñ 143005.
2. **Dr. Gurnam Singh Sanghera,** Honrary Visiting Professor, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar - 143005.
3. **Dr. N. Muthumohan,** Professor, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar.
4. **Dr. D.P. Singh,** 2516, Pollard Drive, Mississauga, ON L5C 3H1 Canada.
5. **Dr. Ranbir Singh,** Professor Emeritus Ohio State University, U.S.A. Before moving to USA in 1965, he worked in the Irrigation Department, Punjab as Assistant Engineer to Deputy Director Designs in the Bhakhra and Beas Design Directorate.
6. **Dr. Harmeet Sethi,** Associate Professor, Deptt. of History, Postgraduate Govt. College for Girls, Sector 42, Chandigarh.
7. **Mrs. Ruby Vig,** Senior Research Fellow, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar.
8. **Dr. Gulzar Singh Kang,** Professor, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar.
9. **S. Salinder Singh,** Senior Research Fellow, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar.
10. **S. Sukhpal Singh,** Senior Research Fellow, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar.
11. **S. Charanjit Singh,** Project Fellow, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar.
12. **Mrs. Samrath Kaur,** Senior Research Fellow, Department of Guru Nanak Studies, Guru Nanak Dev University, Amritsar.

CONTENT

1.	Formation of Early Sikh Identity	Dr. Balwant Singh Dhillon	1
2.	Religion, Minority and Sikhs	Dr. Gurnam Singh Sanghera	13
3.	*Kudrat* (Nature) in Guru Nanak's Holistic Vision	Dr. D.P. Singh	27
4.	Interpreting Sri Guru Granth Sahib	Dr. N.Muthumohan	41
5.	Misl Shaheedan: An Addendum	Dr. Ranbir Singh Sandhu	53
6.	Maharaja Ranjit Singhís Expedition of 1819	Dr. (Mrs.) Harmeet Sethi	61
7.	Gurbani Sangeet: A Bibliography	Mrs. Ruby Vig	73
8.	ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ : ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ	ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਗ	119
9.	ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ	ਸਲਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	133
10.	ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ	ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ/ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	145
11.	Book Review, ***Haqiqat-i-Sikhan***	Mrs. Samrath Kaur	173

Journal **ISSN-2393-9745**

Perspectives on Guru Granth Sahib

Vol. IX 2014

Editor

Dr. Balwant Singh Dhillon

Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib

GURU NANAK DEV UNIVERSITY

AMRITSAR

SUBSCRIPTION RATES		
	India	**Life Membership**
Individual	Rs. 150.00 per copy	Rs. 2500/-
Institution	Rs. 300.00 per copy	Rs. 6000/-

Subscriptions are to be sent to the Professor Incharge, Publication Bureau, Guru Nanak Dev University, Amritsar through Bank Draft drawn in favour of Registrar, Guru Nanak Dev University, payable at Amritsar.

Published by Dr. Sharanjit Singh Dhillon, Registrar and
Printed by Dr. Raminder Kaur, Professor Incharge, Publication Bureau
Guru Nanak Dev University, Amritsar-143005 (India)

Form 4
(See Rule 8)

Place of Publication	Amritsar
Periodicity of Publication	Annual
Printer's Name	Dr. Raminder Kaur
Nationality	Indian
Address	Professor Incharge Publication Bureau Guru Nanak Dev University Amritsar-143005-India
Publisher's Name	Dr. Sharanjit Singh Dhillon
Nationality	Indian
Address	Registrar Guru Nanak Dev University Amritsar-143 005-India
Editor's Name	Dr. Balwant Singh Dhillon
Nationality	Indian
Address	Director, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib Guru Nanak Dev University Amritsar-143 005-India
Names and addresses of the individuals who own the Journal and of the partners or share-holders holding more than one percent of the total capital.	Guru Nanak Dev University Amritsar-143 005-India

I, Dr. Sharanjit Singh Dhillon, Registrar, Guru Nanak Dev University Amritsar-143 005, India, hereby, declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

PERSPECTIVES ON GURU GRANTH SAHIB

The quadri-centennial celebration of the installation of Guru Granth Sahib in Harmandir Sahib at Amritsar, is the most solemn occasion for the Sikhs. Guru Nanak's experience of the numinous forms the core of Sikh Scripture. Besides the six Sikh Gurus, the sacred writings of fifteen medieval Indian Bhagats and Sufis and persons associated with the Sikh Gurus are preserved in it. The language used in it transcends the boundaries of both religion and region. Its style is a unique blend of music and poetry. The Sikhs look upon it as the very Word of God. In the recent years a number of scholars from diverse fields have shown a keen interest in the Sikh Scripture to fathom its vast ocean of wisdom. To provide a forum to all such scholars, Guru Nanak Dev University, Amritsar has launched a new yearly journal *Perspectives on Guru Granth Sahib*. It carries high quality research papers relating to the various aspects of Guru Granth Sahib.

All other communications are to be addressed to the Editor, Journal of *Perspectives on Guru Granth Sahib,* Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University, Amritsar, Punjab, India, Phone: 2258802-09 (3442).

Contributors are requested not to send already published material for publication in the journal under any circumstances.

Views expressed in the articles and published in the Journal are of the author's and are not to be attributed to the Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, Guru Nanak Dev University or its editors unless expressly so stated.

For the purpose of Review, two copies of each book are to be sent to the Editor.

SUBSCRIPTION FORM

Editor,
Perspectives on Guru Granth Sahib
Guru Nanak Dev University,
Amritsar.

Dear Sir,

Please enrol me/my institution as a subscriber for the research journal entitled **Perspectives on Guru Granth Sahib,** for the year_____ A Bank Draft for Rs._____in favour of Registrar, Guru Nanak Dev University, Amritsar is enclosed.

Yours Sincerely,

Dated_____ Name_____

Address _____

_____

_____

SUBSCRIPTION RATES

	India	Life Membership
Individual	Rs. 150.00 per copy	Rs. 2500/-
Institution	Rs. 300.00 per copy	Rs. 6000/-

Note :

1. Subscription can be sent directly to the Professor Incharge, Publication Bureau through crossed Bank Draft in favour of Registrar, Guru Nanak Dev University payable at Amritsar.
2. The list of Research Journals published by University is given overleaf.

RESEARCH JOURNALS

1.	Personality Study and Group Behaviour	Annual
2.	Law Journal Guru Nanak Dev University, Amritsar	Annual
3.	Journal of Regional History	Annual
4.	Punjab Journal of English Studies	Annual
5.	Journal of Sikh Studies	Annual
6.	Guru Nanak Journal of Sociology	Annual
7.	Indian Journal of Quantitative Economics	Annual
8.	Punjab Journal of Politics	Annual
9.	PSE Economic Analyst	Annual
10.	Kj drpx (pj`bl)	s`l`n`
11.	Pradhikrit (Hindi)	Annual
12.	Perspectives on Guru Granth Shib	Annual
13.	Drm EiDEn piqk`	s`l`n`
14.	Journal of Management Studies	Annual
15.	Journal of Sports Traumatology and Allied Sports Science	Annual

FORMATION OF EARLY SIKH IDENTITY

Dr. Balwant Singh Dhillon

The Sikh Religion is deeply rooted in the numinous as well as historical experience of Guru Nanak and his nine successors. An analysis of Guru Nanakís writings makes it abundantly clear that he intensely felt himself to be an instrument of God and made the Divine Will known to the people through the medium of his *Bani*. It is a fact that none of the prevalent religious traditions of India deserved his unqualified approval. His criticism of the decadent state of contemporary religious orders leaves no doubt that he was not interested in any manner to follow their suit. Like a genuine prophet, he unequivocally challenged the evil order whether it was social, religious or political.[1] In order to bring about a radical change in the existing social order he denounced the caste system and values attached to it. For the establishment of a fresh world order, he propounded the ideals of Unity of God and brotherhood/sisterhood of humankind which in turn transformed the whole gamut of human relationship. Guru Nanakís successors continued to strive for his mission which ultimately fructified in the emergence of a new socio-religious dispensation, in the shape of Sikh Panth in Northern India. The present study looks into the markers of Sikh identity that the Sikh Panth had come to enjoy at its earlier stage of history.

II

There is no doubt that Guru Nanakís world-view was quite different from that of the other religious traditions prevalent in India at that time. Sometimes one come across scholars who feel that Guru Nanak was akin to the medieval Bhagats and was chiefly concerned with social reforms and has nothing to do with the establishment of a new religion. This category of scholars often remark that the Sikh Gurus did not show much concern for establishing the religious boundaries of Sikhism. According Harjot Oberoi early Sikh identity was fluid, amorphous and unfixed in nature.[2] The identity issue can be best explained if we have a clear comprehension of how the religious experience of a founder unfolds itself in definite attitudes and different forms of expression. According to Joachim

Wach, all religions despite their wide variations are characterized by three universal expressions i.e. the theoretical, a system of belief; sociological, a system of social relations; and practical, a system of worship. In his considered view, until all of these are found, one may have religious tendencies, religious elements, but not a complete religion.[3] On the basis of above taxonomy, let us have a look at early Sikhism, whether these three expressions of religious experience were clearly discernible. After identifying these expressions, we will be in a position to underline the religious boundaries of early Sikhism, within which it expressed itself at its earlier stage of history.

III

The system of belief is considered to be the heart or kernel of any religion. Without going into details, it is sufficient to recall that theoretically speaking Sikhism is purely a monotheistic religion. There is no compromise on Unity of God-head. Manís first and foremost allegiance is to God alone. God is Transcendent as well as Immanent and responds to prayers and true supplications. God had revealed Himself through the *bani,* i.e., *Sabad,*of the Sikh Gurus. He is the Creator and world is totally dependent on Him for its existence. Everything, except God is transitory in this world. Though, world is not as real as the Creator yet it is not an illusion, i.e., *Maya* as depicted in the Indian tradition. To achieve *Summun Bonum,* one is not required to indulge in asceticism and there is no need to renounce the family, society and the world. Man could achieve liberation by contemplating on the Name of God, in an easy way i.e., *Sahaj*. Guru Nanak and his successors did not believe in the four-fold division of society which was then believed as divinely ordained. They have firm faith in the equality and brotherhood of humankind.

Theoretically, Sikhismís world-view is incomplete without the idea of Guruship. Guru Nanak was a Divine Preceptor. He and his successors were believed to be intermediaries between God and the Sikhs. They revealed the Divine will through their *Bani,*i.e., *Sabad* or the word of God. Succession to Guruship was spiritual and for it mystical/spiritual union with the Preceptor was of utmost significance. The successors of Guru Nanak were not merely his spiritual heirs, but they were an embodiment of the spirit of ëNanakí also. Hence, Unity of Guruship was one of the cardinal principles of Sikh faith, a fact to which the Sikhs as well as the non-Sikh writers have mentioned time and again. Although, the Sikh Gurus were physically different yet they were believed to be one in ëSpirití *(Jyoti)* and

possessed the same light i.e. divine knowledge. While translating their religious experience into words the Sikh Gurus did not make use of personal names but used the pen name of ëNanakí. Mirza Zulfiqar Ardistani Mubid Shah, a contemporary of the Sixth Guru and author of *Dabistan-i-Mazahib* was a witness to the fact that the Sikhs believe that spirit of Guru Nanak has come to dwell in his successors.[4] Hence, none other than the legitimately appointed Guru, deserved the allegiance of the Sikh community. Obviously, Unity of God, Brotherhood/sisterhood of humankind and Unity of Guruship formed the cardinal principles of theoretical expression of Sikh religion.

IV

Usually, no religion can function without a modicum of practical expression i.e. a way of worship. In fact what is theoretically formulated, it is expressed through religious practices viz., liturgy, sacraments and devotional practices and methods. It has been observed that practical expression always plays an important role in evolving and preserving distinct identity of a community. Sikhism is a revealed religion in which doctrinal elements determine the acts of reverence towards the ëNumení. Scriptural as well as historical sources suggest that right from the beginning *Nam*, *Dan* and *Isnan,* i.e., internal as well as external purity have been the hall-mark of Sikh way of life. For it both individual and congregational modes have been prevalent among the Sikhs.

The place where the early Sikhs used to meet for devotional and religious purposes was known as *Dharamsala,* a prototype of modern day *Gurdwara.* In early Sikh literature, we come across frequent references to the *Dharamsala,* which suggest that it stood at the centre of the religious life of the Sikhs. Guru Nanak and his successors carried on to establish these centres at different places in and outside Punjab.[5] Later on the Sikhs organized themselves into congregations and went on to set up these centres in various parts of the country.[6] Every *Dharamsala* had a *langar* (community kitchen) attached to it which provided food and shelter to the wayfarer and pilgrims as well. Both these institutions were run by the collective efforts of the Sikhs, consequently maintenance and administration of these institutions also formed part of their religious obligations. Since, the Sikh Gurus have enjoined upon the Sikhs to share their earnings with the others, resultantly *dan* (charity) in the shape of cash and kind to maintain these institutions also became an important part of practical expression. Guru Arjan institutionalized it in the form of *daswandh* (tithe)

and strengthened the institution of (*masands*) whom he deputed to collect it from the Sikhs.[7]

It is worth-noting that since its inception voluntary service (*seva*) has been one of the cardinal virtues of Sikh Panth. Significantly, the Sikh Gurus elevated the self-less service to the status of holy worship. Bhai Gurdas mentions various froms of *seva* performed by the Sikhs voluntarily.[8] For example he mentions sweeping of the compound of *Dharamsala,* fetching of drinking water, grinding of grains for the consumption in community kitchen, waiving of fan to comfort the congregation and dusting the shoes of visitors to the *Dharamsala* etc., which were done by the Sikhs with religious fervor.

Basically, *Dharamsala* was a religious place where *kirtan*, recitation of *Gurbani* and devotional exercises of the Sikh community took place.[9] For the purpose of worship Guru Nanak had not relied upon any scripture of the Hindus and the Muslims. It is worth noting that he made use of his own hymns for devotion to God. Consequently, *Gurbani* was the major and most sought after mode of worship. It occupied a position of reverence in the religious life of the Sikh community. Early Sikh literature makes reference to the text of *Japu*, *So dar* and *Kirtan Sohila*, recitation of which had become an essential part of the Sikh liturgy.[10] Besides the session of divine music, discourse on the theological issues, also formed part of the life in *Dharamsala*. The Sikh code of conduct (*rahit*) which Guru Amar Das is said to have promulgated for the observance of the Sikhs, also refers to narration of anecdotes relating to the Sikh Gurus in the congregation.

In order to express their religious experience, Guru Nanak and his successors had adopted the vernacular language which according to the author of *Dabistan,* was spoken in the countryside of Punjab.[11] For the purpose of recording of *Gurbani* the Sikh Gurus instead of relying upon *Devnagari*, evolved the script of *Gurmukhi*. In that way they smashed the myth of holy character of Sanskrit and Arabic as well. They demonstrated how a vernacular language is equally well suited and can be employed effectively for making known the revelation of God. Religious service and worship in the *Dharamsala* were conducted in Punjabi. Consequently, Punjabi written in *Gurmukhi* characters came to be identified with the Sikh community. As the religious practices revolved around *Gurbani,* subsequently *pothis* of sacred hymns were made available, which were duly installed in the *Dharmsalas*.[12] The codification and installation of *Adi Granth* in Darbar Sahib Amritsar in 1604 by Guru Arjan was a the most defining moment in

the history of the Sikh Panth because now they had come to possess their own scripture. Soon it replaced all the *pothis* and occupied a prominent place of reverence in all the *Dharamsalas* of Sikh world.

Gradually and slowly the Sikhs had come to have their own customs and rites. Guru Amar Das had asked the Sikhs to celebrate their own festivals.[13] Bhai Gurdas affirms that celebration of *Vaisakhi* and *Gurpurabs* relating to the lives of the Sikh Gurus had come into vogue among the Sikhs.[14] The author of *Dabistan* testifies that on the eve of *Vaisakhi*, the *masands* along with their *sangats*, used to visit the Guruís court.[15] The Sikh code of daily worship outlined by Guru Ram Das had found further exposition at the hands of Bhai Gurdas. According to it an ideal Sikh arose early in the morning, took his daily bath, recited the daily morning and evening liturgical texts, paid a visit to the *Dharamsala* or *Gurdwara* without any fail, listened to the *Kirtan*, benefitted from the company of the Sikhs gathered there, kept his mind attuned to the *Sabad*, in his spare time engaged himself in copying of *pothis* of *Bani*, gave unqualified allegiance to the Guru and obeyed his commands like a slave.[16]

Foregoing description suggests that the early Sikhs were not dependent on Hindu scriptures and law books for their worship and social behavior. Bhai Gurdas reiterates that except the Supreme Being, the early Sikhs did not worship the gods, goddesses, deities, divine personalities, animate or inanimate objects.[17] The author of *Dabistan* confirms that the Sikhs firmly believed in the Unity of God and did not venerate the Hindu *avtaras,* the temples and their idols. He had also observed that among the Sikhs there was nothing sort of austerities and worship enjoined by the laws of Hindus, and they did not recite their *mantras* (Vedic and Puranic hymns).[18] Significantly, the Sikh practices were simple in nature and were completely free from futile rituals, austerities, sacrifices and superstitions. The Sikh mode of worship worked as a bulwark to curb the emergence of other worldly attitude among the Sikhs. Moreover, the Sikh practices struck at the very root of Brahamanical system and thus made the early Sikh society free from its strangle-hold.

V

Sociological expression is also very vital because it determines whether the doctrinal expression of a particular religion is socially vibrant or not. Secondly, it results in the formation of a society of its adherents. Thus, by virtue of its nature, sociological expression not only creates but also sustains a social relationship. Without it independent identity of a

religion is hard to be established. Looking at the sociological expression of early Sikhism, the institution of *sangat* (congregation) stood at the centre of community life of the Sikhs. Origin of it in Sikhism can be traced back to the times of Guru Nanak. During his itineraries into different lands, quite a few persons had got interested in his message. He enrolled them as his followers and organized them into congregations *(sangats*).[19] A group meeting of two Sikhs came to be known as the assembly of saintly persons (*sadh sangat*) and a gathering of five Sikhs (*panj parmeshar*) enjoyed the status of a holy assembly.[20] Although, initially the *sangats* had come into being at the instance of the Sikh Gurus but later on the Sikhs had started organizing themselves into the *sangats*. The *sangat* was a group of likeminded persons, who were supposed to live a common life under certain norms. To become a member of the *sangat* there was no restriction of caste, creed and gender, but one was required to follow the principles of equality and brotherhood. The early Sikhs had come from diverse socio-religious and professional groups.[21] The *manji* and *masand* systems introduced by the third and fourth Gurus respectively, had established a direct link between the Sikh Gurus and their followers. Usually, the *sangats* used to visit the Guruís court annually on the eve of *Vaisakhi* and offered voluntary tributes.[22] Besides, whenever the occasion demanded they contributed to fulfill the specific demands of the Sikh Gurus.

The *sangat* was not an ordinary folk but an embodiment of the Guru and God as well.[23] In the absence of personal Guru, the *sangat* was the chief socio-religious body which took decisions about the secular as well as religious matters concerning the Sikh community. The author of *Dabistan* affirms that whenever a Sikh had a particular wish the *sangat* was requested to join the prayer that his wish may be fulfilled.[24] With the development of Sikhism, the role and functions of the *sangat* had got magnified. Gradually, the *sangat* had got such a socio-religious clout, that Sikh Gurus used to solicit their views on important matters. The origin, organization, administration and functions of the *sangat* reflect the corporate sprit and democratic tradition prevailing among the early Sikhs. In fact the roots of the doctrine of *Guru Panth,* can be traced back to the pre-eminence of *sangat* in early Sikh tradition.

Scholars of religion are well aware that formation of a religious community results in change in social behavior. It tends to replace the previous social customs of the converts. In the case of early Sikhs, their socio-religious customs were in the process of evolution. An examination

of early Sikh literature confirms that the Sikhs had come to have their own distinct initiation and salutation practices. It was Guru Amar Das who evolved the birth, death, and marriage ceremonies for the Sikhs.[25] Moreover, he took keen interest to preserve the social unity and doctrinal originality of Sikhism and did not allow it to relapse into Hinduism. The code of conduct which Guru Amar Das is said to had promulgated is very significant to understand the social and moral boundaries within which the early Sikhs operated at that time.[26] It follows as:

1. Have faith in the teachings of one who is a Sikh of the Guru!
2. Do not covet anotherís wife!
3. Forbear from meeting those who would make you forget the Guru!
4. Sleep when you feel sleepy and do not sleep without feeling need for sleep!
5. Do not torture the body!
6. Sing sacred hymns or narrate anecdotes relating to the Guru!
7. Speak only when spoken to!
8. Sing the Word *(Sabad)*!
9. Do not speak falsely!

Similarly, Guru Arjan is also credited with evolving the character of Doís and Doníts for the Sikhs, which is considered to be the Covenant (Ten Commandments) of Sikhism.[27] The five Doníts are:

1. Do not steal!
2. Do not commit adultery!
3. Do not speak ill of other!
4. Do not gamble!
5. Do not take liquor nor eat flesh!

One who performs the following five acts attains liberation in this life :

1. Regularly joins the congregation (*sangat)*!
2. Respects the humble, the needy and those in distress and desires otherís welfare!
3. Arranges without extraneous consideration, the betrothal of one to whom no one is prepared to give a spouse!

4. Instructs others with the aim of converting a *manmukh* into a Sikh!
5. Prays for the good of everyone and wishes to see no one in pains!

Obviously, the above manuals were aimed at regulating and discipline the community life of the Sikhs. Indeed, to organize and build the Sikhs into a healthy society, all the above norms were very much needed. Beside these manuals, there is sufficient material in the *vars* of Bhai Gurdas which provide a peep into the sociological expression of early Sikh community. According to him for their social relations the Sikhs were not governed by the *Varna Ashrama Dharma*; neither they believed in superstitions nor followed the caste restrictions; they lived house holderís life with only one wife; they treated all the Sikhs as their brethren; they had highest regard for their parents; they held the women-folk in highest esteem; they shunned away from the company of *manmukhs* and *minas;* they mixed freely with each other in the congregation and sat together to partake food at the community kitchen; they had their own initiation ceremony and their own mode of greetings; in society they behaved humbly and were sweet to everybody; they lived a disciplined life and did not eat or sleep too much; economically, they had employed themselves in useful avocations and worked hard to earn their livelihood; they did not steal othersí property and considered unlawful to usurp the rights of others; they did not mis-appropriate the offerings and tribute; they were always benevolent and contributed towards the well being of others.[28]

The self image that the Sikh community had developed at its earlier stage of history suggests that besides abrogating their social ties with the Hindu society they had developed their own social customs and values. Resultantly, the Sikhs had not only drifted away from the Hindu Society but had also come to form a new brotherhood.

VI

Foregoing discussion suggests that towards the beginning of 17th century the Sikh religious experience had found its theoretical, practical and sociological expression. We can very safely state that the early Sikhs had come to acquire their own system of beliefs, their own mode of worship and religious practices. Now they have their social and moral ideals and customs which governed their day-to-day life. Consequently, the doctrinal, devotional and social boundaries of early Sikh tradition were clearly demarcated. Undoubtedly, the religious experience of Guru Nanak had developed into a full-fledged religion. In contradistinction to Islam and

Hinduism, Bhai Gurdas calls it by various names such as *Nirmal Panth; Gurmukh Marg; Gurmukh Panth; Gurmukh Gaadi Rah* etc; which was totally a new religion.[29] In this context, Guru Amar Dasís perception of Sikhism in relation to Hinduism is worth quoting:

> The six systems of the Hindus are prevalent today but Guruís School is unparalleled. Liberation is attained by absorbing Guruís philosophy... Through Guruís school, the world finds liberation... Guruís philosophy brings everlasting joy.[30]

Significantly, during the pontificate of Third Master, the Sikhs had emerged as a distinct socio-religious entity. When Guru Amar Das was on a visit to Kurukshetra and Haridwar, he along with his entourage was not subjected to pilgrimage tax levied on the Hindus.[31] Evidently, in the eyes of Mughal officials the Sikhs had ceased to be a part of the Hindu society. It was the first occasion in early Sikh history that an outsider had recognized them as a separate entity.

Satta and Balwand, the minstrels at Gurusí court glorify Sikhism in the form of a spiritual Empire.[32] According to them it had superseded all the religious traditions of Indic origin as Guru Nanak has churned out the ocean of *sabad* in order to establish a new spiritual realm. They underline the revolutionary and unique character of Sikhism that it stands for exclusion of ascetics or otherworldliness and inclusion of householders i.e. a world order that has spiritual as well as temporal dimensions.[33] In their opinion the Sikh Gurus made the Ganges flow upstream as they opened the way of liberation to householders who were earlier not eligible for *Mukti*. The Sikh and non-Sikh contemporary sources confirm that during the pontificate of Guru Arjan, the Sikh Panth was well established not only in the Punjab only but it had made its presence felt in other parts of India as well. They observe that because of the all- inclusive message of Guru Arjan the number of Sikhs had multiplied into millions.[34] It became a pan Indian movement. Not only the Hindus even some of the Muslims had also come into its fold. The rapid expansion of Sikhism coupled with its appeal among the Muslims was an eyesore in the eyes of Emperor Jahangir[35] and that was the chief factor that Guru Arjan fell a martyr in 1606 at the hands of Mughal State which at that time was bent upon establishing a unitary type of society in India and for that matter to achieve its objective thought it prudent to remove the Guru of the Sikh Panth from the scene altogether. Obviously, the early Sikh Panth had not only become conscious of its separate identity but its unique features were also not altogether unknown to the others.

Notes and References

1. For the characteristics of prophetic experience, see J. Milton Yinger, *The Scientific Study of Religion*, Collier-Macmillan, London, 1970, pp.143-150.
2. Harjot Oberoi, *The Construction of Religious Boundaries*, Oxford University Press, Delhi, 1994, pp. 47-60.
3. Joachim Wach, *Sociology of Religion*, University of Chicago, Chacago, 1944, p. 19.
4. *Dabistan-i-Mazahib*, an early 17th century Persian source, devotes a chapter to the Sikhs. The author describes the early Sikhs as *Nanak Panthis* and also calls them *Gursikhs*. This chapter has been translated into English by Dr. Ganda Singh, published in *The Panjab Past and Present*,Vol. I, April, 1967, Punjabi University, Patiala. All references culled from it hereafter are given as *Dabistan*, with page numbers from *The Panjab Past and Present; Dabistan,* p. 55.
5. For instance during this period, the Sikh centres of Kartarpur (Pakistan), Khadur, Goindwal, Amritsar, Tarn Taran, Kartarpur (Doaba) etc., were founded by the Sikh Gurus.
6. *Varan Bhai Gurdas* (ed. by Hazara Singh and Bhai Vir Singh) Khalsa Samachar, Amritsar, 1962; *Var*, 11. 24-31.
7. *Dabistan*, p. 58.
8. *Varan Bhai Gurdas*, *Vars*, 6,12; 20,10.
9. *Ibid,* 1.27; 9.17.
10. *Ibid.,* 1.38; 26.4.
11. *Dabistan*, p. 54.
12. *Goshti Guru Miharban* (ed.Govind Nath Rajguru), Panjab University, Chandigarh, 1969, pp. 79, 91.
13. For details, see Balwant Singh Dhillon, ìGuru Amar Das and the Mughal Stateî, *Journal of Sikh Studies,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, Vol.XI, Aug. 1984, pp. 87-95.
14. *Varan Bhai Gurdas, Vars*, 1.27; 9.17.
15. *Dabistan*, p. 59.
16. Guru Granth Sahib, pp. 305-306*; Varan Bhai Gurdas*, *Vars*, 6.3; 13; 26.4; 28.15.
17. *Varan Bhai Gurdas*, *Vars*, 5.6-10; 6.7-8.
18. *Dabistan,* pp. 50, 51, 57, 63.
19. *Varan Bhai Gurdas*, *Vars*, 1. 27; 24. 1.
20. *Ibid.*, 13. 19.
21. *Ibid., 20.7; Dabistan,* pp. 57,58.
22. *Dabistan*, p. 59.
23. *Guru Granth Sahib*, pp. 317, 1315; *Varan Bhai Gurdas*, *Vars*, 16.15; 25.25; 39.12.
24. *Dabistan*, p. 70.
25. Balwant Singh Dhillon, *op. cit.,* pp. 88-89.
26. ë*Sakhi Guru Amar Das Ki Mahalla* 3í is a very important source but has been ignored by scholars while commenting on the Sikh code of conduct. For the text of *Sakhi*, see

Narinder Kaur Bhatia, *Sri Satguru Ji Ke Muhain Dian Sakhian,* published by herself from Amritsar, 1978. The *Sakhi,* has been rendered into English by Nripinder Singh in *The Sikh Moral Tradition*, Manohar Publications, New Delhi, 1990, pp. 102-103.

27. ì *Sakhi Mahalla* 5î is found in some old manuscripts of *Adi Granth*. G.B. Singh was the first scholar who located it in a manuscript of *Adi Granth*, lying at Banigram, in Eastern Bengal, see ìSikh Relics in Eastern Bengalî *Dacca Review,* Vol. V. 1916; reproduced in *The Panjab Past and Present,* Vol. I, April 1967, p.93; for its English rendering, see Nripinder Singh*, op. cit*., p. 103.
28. These points have been culled from various *Vars* : 1.3; 6.12; 7.1; 23.20; 28.18; 29.11.
29. *Varan Bhai Gurdas*, *Vars*, 1.26; 18.14; 23.1.
30. *Guru Granth Sahib*, pp. 360-365.
31. *Ibid.* pp. 116-117.
32. *Ibid.* p. 966.
33. Surjit Hans, *A Reconstruction of Sikh History from Sikh Literature*, ABS, Publications, Jalandhar, 1988, p. 179.
34. *Varan Bhai Gurdas*, *Vars*,11.24; 13.19; *Dabistan*, p. 57.
35. *Tuzuk-i-Jahangiri* (Eng. Tr. A. Rogers), Munshi Ram Manohar Lal, Delhi, 1968, Vol. 1, p. 72.

RELIGION, MINORITY AND SIKHS

Dr. Gurnam Singh Sanghera

The process of globalization has brought diverse people nearer to each other. The culture of globalization and globalization of culture strain towards de-territorialisation and re-territorialisation of person/communities of economic and political power in the current age of global village. Globalization is perceived as a multifaceted and diversified procedure that delocalizes humans; fosters socio-economic interaction across geographical, political, and cultural boundaries, expedites human activities and networking at global level, at an unprecedented speed and immensity, contracting time and space thereby. Transnational migration of people is now an indispensable component of human history. Sikhs have been immigrating at their own volition to other countries as sojourners with the best desire and intention to return home, though scarcely returned permanently. Due to globalisation, ethnic and religious communities all over the world have been ëde-socialized, re-socialised and transformed into ëcultural symbolicë groups. But Sikhs, Jews etc. have made every effort to retain their cultural, religious and ethnic identities- and maintained solidarity at certain levels, especially at the religious level.

I

Religion matters significantly in how people live their lives from birth to death. Religion is decidedly (tremendously) pertinent because it is such a fundamental dimension of human life incorporating culture, language, tradition, worldview, socio-economic aspects and is the fundamental necessity of the spiritual realm. Religion is a vital constituent of billions of peopleís lives and religion or religious beliefs may not be satisfying for some secularists and some Western social scientists studying human behaviour and social movements but it reverberates profoundly in the most elementary key values and choices in life.

Religion as a social force can be employed to build bridges and manoeuvred to erect walls to divide communities. How religion functions and what type of role it plays in the society depends upon factors, such as political, economic cultural environments in which a particular religion operates. Religion is a total way of life anchored in faith in God and expressing itself in ethical conduct at the individual and societal level. Religion is not for confining virtue, compassion and justice for a specific community, as an exclusivist approach seldom transcends one's own religious

boundaries. In a sense, certain aspects of globalization make it easier to put across universal, all embracing message of religion and its core values. Instead of allowing narrow-minded racists, religious bigots and pro-majoritarianism elements to monopolize airways and other channels; persons of broader and universal outlook need to be pro-active to protect the interests of humankind and especially of minorities (religious, ethnic, racial etc). Humanity be accepted and respected as a single family.

Religion is embedded in the system of world politics in various nation states. Despite the growth of secularism and secular institutions of various governments, religion seems to be grandfathered into various nation states and into the structure of world politics. Rudolph (1997) remarks, ìreligion refers to practice more than belief. Although guided and sustained by the meanings of systems of transcendent realms, religion as practiced is embedded in everyday lifeî.[1] (p. 5)

Religion is nothing other than the collective force of society over the individual. Durkheim says, ìReligion is a system of ideas with which the individuals represent to themselves the society of which they are members, and the obscure but intimate relations which they have with itî[2]. (p.225)

So religion is not an illusion or inherently false. When believers believe they depend upon and are subject to a moral power from which they receive all that is best in themselves, they are not deceived, ìthis power exists, it is society. î[3] (Ibid. p.225)

Religion is not simply a system of beliefs and conceptions. It is a system of action, it involves rituals. According to Durkheim religion is born out of rituals. It is in participating in religious rites and rituals that the moral power is most clearly felt and where moral and social sentiments are strengthened and renewed. Religion is various rites or ceremonies that generate, strengthen and review religious sentiments and a sense of dependence upon an external spiritual and moral power which is society. It is the collective nature of such gatherings which is responsible for effervescence and which gives the participant a sense of the importance of the group and society, couched in religious terms. The idea of the soul is nothing other than the formless divine power in each individual. The soul partakes in divinity. In this, it represents something which is other than ourselves but yet within us. This is no illusion. The soul represents the social aspects of the human being as well and in a sense, society is something external to us yet internalised within us. We do incorporate a sacred

element in the form of the social in that we are social creatures. The soul also is immortal because it is the religious/mystical and social principle. Individuals die but divine and society continue. Sikh history, traditions and the Sabad Guru emphasize both Miri and Piri in this worldly society.

As a part of culture, religion deals in sacred symbols and what sacred symbols do is, Geertz says, ìTo synthesise peopleís ethos-the tone, character, and quality of their life, its moral and aesthetic style and mood and their worldview, the picture they have of the way things in sheer reality are, their most comprehensive ideas of orderî.[4] (p. 3).

II

Religion is displayed in group behaviour and it is very difficult to isolate religion from the basic markers of identityóethnicity, language, culture and race etc. A religion is a community of believers grounded in tradition, religionís history, its progression and received learning, scripture, and other sacred writings. Religion attaches the believer to a notion of God and is expressed through language and culture. Religious sentiments are manifested in a community and especially in the community of believers and have the capability of social, religious and/or political mobilization. Religion also reacts to change. The potential of the affective, emotional and occasionally apparently non-logical aspect of religious practice demonstrates ongoing pertinence in a world that for many in the West plainly has outgrown whatever it has to offer.

Many studies have highlighted the power of affective capacity and scope of group/community mobilization in societal life (Croucher[5] 2004; Kaufman[6] 2001). Geertz (1973) propounded primeval approach to the comprehending of identity. He postulated that a deep and inherent need to belong binds individuals and communities to religions, ethnicities and cultural societies, not fully realized by modern, secularist social scientists. ìAn individual belongs to his basic, primary group in the deepest and most literal sense that he is not alone which is what all but a few human beings fear to beî[7] (Isacs-1975 : 42-43). This signifies that religion together with language, culture and ethnicity furnishes a cardinal familiarization about the world for an individual as an integral component of a community whose identity does not simply (without difficult) mollify or vanish. Religious belief and affiliation with religious community, religious scripture and its history; religious institutions and sacred places will remain a formidable force to retain religion (Sikhi) vibrant. Sikhs have established thousands of Gurdwarasóthe mainstay of *Sikhi* in North American, European countries

and in Australia and New Zealand etc. This is an evidence of reverberant and expanding Sikhi on this planet earth. The Sikh youth (male and female) born and bred in U.K., USA and Canada and educated in colleges and universities, claim their Sikh religion openly and proudly. A significant section has not shied away from Sikh symbols and dresses as they wear their turbans, long hair, bangle, flowing beard and *gaatra-kirpan.* They are engaged in various Sikh organizations from Sikh academies, religious camps, teaching of Sikh culture and art, operating Sikh schools, and Sikh religious organizations to volunteer charitable foundationsóëSikh helping Sikhsí, ëSikh Human Development Foundation incí, ëFive River Foundationí, ëSikh Research Instituteí etc.

Immigration in Europe, US and Canada is playing a key role in shifting the colour, racial, ethnic and religious balance. Assumptions are that United States will become increasingly less white, and the big format or configuration there is of Latinos (People from Latin America) and Western Europe is very concerned about the influx of and increasing population of Muslims, resulting in segregation, ghettoization, breeding of Muslim bigotry, riots, aggressive protests and thus inviting and inciting ëwhiteí racism. Religious landscape survey by the Pew Forum (USA) on Religion and Public Life stated, the proportion of the population that is not associated with any specific religion has grown considerably. The damning study (Report: Moral But no Responsibility) of Britain criticized British Labour Partyís policies focusing intently on minority beliefs, whilst neglecting the Anglican faith. The report states that they faced and experienced, on behalf of the government, a notable deficiency in understanding or interest in the Church of Englandís present or potential contribution (in future) in the public area. Actually they were told that government had intentionally resolved to concentrateónearly fully and exclusively on minority religion. Senior clergies blamed Margaret Thatcher (ex-Prime Minister) for Britainís deepening spiritual decline in 1980ís. One Canadian Survey/Research[8] *(Race, Religion and The Social Integration of New Minorities in Canada)* reveals when Canadian people were asked if they thought, the mainstream beliefs of the major religions encourage violence or are mostly peaceful, then only ten percent said they thought Christianity teaches violence. But 45% said they believe Islam teaches and does violence and twenty-six percent saw Sikhism encouraging violence. Just 13 percent perceived violence in Hindu teachings.

The most important basis of minority identity is minority language and

culture. The primary enemy of all minorities is assimilation as it leads toward erosion and loss of minorityís language and culture. Despite various talented policies and manipulations by the American State, the complete assimilation leading to the disappearance of ethnic identities and solidarities, which was much discussed and debated in the earlier and middle part of the 20th century, and greatly feared by some ethnic groups, did not succeed- because almost every family identifies with some ethnic unit. In Canada, the integration of religious minority groups is part of an official policy of multiculturalism that promotes religious diversity as an important part of cultural diversity. While discussing the position of religious minority groups in social, public sphere, their religion is considered as an important part of immigrant culture.[9] Now the Canadian government has recast its policy of tolerance of religious cultures to a policy of religious diversity, pluralism and social inclusiveness. The ëinterculturalí policy promotes the integration and conciliation. Multi-culturalism has been institutionalized. The 1982 Charter of Rights guarantees equality that prevents discrimination based on religion, race, gender or disability. The pluralistic policy was legalized through the Multiculturalism Act of 1998. The government accepted ethnicity and the Act states, ëRecognize and promote the understanding that multiculturalism reflects the cultural and racial diversity of Canadian Society to preserve, enhance and share their cultural heritage.î[10]

Identity may be defined, ìas the distinctive character belonging to any given individual or shared by all members of a particular social category or group.î[11] An individual belongs to his basic group in the deepest and most literal sense that here he is not alone; but here, as long as he chooses to remain in and of it, he cannot be denied or rejected. More than any name, physical characteristics serve as a badge of identity. The participants are able to immerse themselves in and craft their own sense of belongingness. Identities refer to values, categories, symbols, markers and worldviews that people can construct to make sense of their place in the world. The identity categories become salient when juxtaposed to the ëotherí. Since all the boundaries that help to define what we are and we are not, the salience of our self-identification- both individual and collective, rises when we are confronted by objects that are excluded by the boundaries of our countries.[12]

In the past as well as currently, assumption is that religion in a multi-racial, multi-ethnic and multi-religious societies has polarised more than unified. The political question of majority versus minority becomes important and bothersome even in a society with one commanding dominant religion.

Religion can be made a dangerous political weapon when the majority religious community attempts to shape culture and society and state according to a specific belief system.

Religion is considered a fundamental marker of individual and group identity. Identity is identified with the inheritance defined by a childís phenotype and genotype, a family name, language, history, religion and nationality. ìThe outward progression from an infant to broader levels of group inclusiveness offers a glimpse at the formation of basic collective identity. This denotes that religion, along with language, culture and ethnicity, provides a basic orientation about the world for an individual, as a part of a community, whose identity does not easily melt awayî[13] (James, p.28).

Throughout human history, religion has not just been a significant factor in the development of national and ethnic identities in minority contexts. Although the political role of religion in western societies has greatly decreased over the last country, there is a great resurgence of religion as an identity factor on the national and international stage. During the last century, religion played a pivotal role in the formation of ethnic and cultural identities which was discussed by Durkheim[14] and Max Weber[15], notwithstanding the fact that most thinkers of the first half of the 20th Century were of the opinion that religion would vanish in a few decades. But their prediction did not materialize. A fundamental shift has occurred in the relation between religious traditions and contemporary society. Religious identity is no longer forced upon and it has become one alternative among a gamut of options. Religion is largely communitarian and it also merges and consolidates itself into worldwide community networks, where identity performs main, nuclear role.[16] Religion is an important factor in stabilizing sustaining and retaining the identity of religious and ethnic minority groups in Canada, USA, UK and other countriesí studies have shown that the religion of immigrants remain an important part of their lives in the host or newly adopted country.[17] Religion, mother tongue and ethnicity remain strikingly significant in the development and construction of an ethnically and religiously diverse and distinct community in the host country.

Religion also assists in identity and combat social problem like racism, refusal to integrate immigrants and prejudices against minority and some stigmatized groups. Religious believers ask for and struggle for acceptance and recognition as members of a religious community. Religion is asserting itself in the public and political sphere. Socio-political and

economic, cultural elements influence the non-integration, withdrawal or the integration and assimilation of religious, ethnic minority in North American and western societies. Minority groups in stable conditions/settings usually struggle against both assimilation and inter-marriage, especially with the dominant and ëalienî/despised group. After decolonization, immigrants, from ex-colonies, arriving in Western countries especially in UK, France, USA and Canada had to face racism, every type of discrimination and religious intolerance. An overview of the circumstances of religious minorities in Asia discloses intricacies and multiplicity in the identity of religious intolerance. An overview of the circumstances of religious minorities in Asia discloses intricacies and multiplicity have issues in common too; many are subject to acute physical, political, social, economic and cultural repression and infraction of rights within their communities and by their nation states. Many Asian countries are plagued by vicious strife and clashes involving minorities. Religion is a common feature of many disputes, such as pogrom of Sikhs in 1984; mass violence against and destruction of Muslims in Gujrat; demolition of Babari Masjid and burning of Christian missionaries alive in India. Religion is a key component of political oppression in Afghanistan, Pakistan and Indonesia etc. In many cases, there seems to be no real separation between religion and state.

III

The most commonly relied upon definition of minorities, accepted under international law (according to UNO) is, ìA group numerically inferior to the rest of the population, in a non-dominant position, consisting of nationals of the State, possessing distinct ethnic, religious or linguistic characteristics and showing a sense of solidarity aimed at preserving hose characteristics.î The Sikh minority in UK, Canada and USA has a distinct religion, well-defined separate language and notably different religious places. They have separate customs and they share their common ancestry. Their distinctive religious, cultural identity, their numerical minority or non-dominant position is not disputed. The most important aspect of minority rights, replicated in other instruments, is the principle of self-identification. The right to an identity can only emerge from the self and cannot be foisted externally. The minority must have motivation to preserve the distinct group identity. The most basic of measures of non-discrimination is an attempt to achieve equality (to opportunity and of result) for vulnerable groups and even asking for invoking short term ëspecial measuresî (affirmative action but not reservation). Canadian, American and British Sikhs are identified

as an ethnic minority but the US and Canada interprets the Sikh Identity to be completely of a religious nature and denies them acceptance as a ëraceí. The implication is that the USA and Canada accept Sikhs as a religiously distinctive and debar the Sikhs from the scope of ëraceí.

Minorities donít want ëpower over othersí, only power over oneself.[18] What we want is to have the power to decide about our own destiny, without encroaching on other peopleís right to decide about their destiny.[19] Minority rights have gained greater visibility and relevance all over the world. Diversity of various religions/ethnicities is the integral part of various countries of the world. Canada, India, USA are multi-cultural, multi-religious, multi ethnic and multi lingual and in this contest, have acquired increased importance in this globalized world. In this international migration oriented and rapidly changing world, countriesí populations have turned from monolithic and bi-racial to multi-racial, multi ethnic and multi-religious. The worldís minorities locked and isolated within their original localities or states have moved out of those boundaries, and have expanded and increased in various other countries. Indiaís constitution has given recognition to a number of religions and some have been given the official status of national minorities- Sikhs, Budhists, Christians, Muslims and Parsees; constitutional safeguards have been provided. Inter-ethnic conflicts occur frequently, when well established colour lines break down. People in minority groups, who are no longer willing to accept their subordinate rank, become resentful. Members of the dominant groups make concessions due to necessity but resent having to do what they regard as improper.

Members of minority groups use different strategies to change their position for the better and acquire a more positive social identity. Persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities have the right to enjoy their own culture, to profess and practice their own religion, and to use their own language, in private and public, freely and without any interference or any form of discrimination. Persons belonging to minorities should have the right to participate effectively in decisions concerning the minorities they belong to. The human rights of religious and ethnic minorities are explicitly set out in the Universal Declaration of Human rights, the International Covenants, the Conventions the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, the Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious or Linguistic Minorities.

Religious minority issue was raised and interjected, by the British imperialists, in the body politic of India by instituting Minto-Morley Reforms

in 1909. Through Minto-Morley Reforms, Muslims minority got dual voting rights ñ to elect their own representatives and to cast their votes in the general constituencies.[20] So separate electorate for the Muslim minority on the grounds of religion strengthened communalism, religion based division and Muslim separatism that led to the partition of India and the creation of Pakistanósome traditions within Islam like the Ahamadayas are harassed and attacked, their mosques were debarred from congregational prayers and were added to the list of minorities along with Hindus, Sikhs and Buddhists.

IV

Sikh ethnic and religious minority in Europe and North America, though numerically not very large, is very dynamic and vibrant; possessing religious, linguistic and ethnic attributes. It has been asserting and struggling for its separate and distinct identity. Sikhs derive their life-force (inner-being), strength and conviction of religious, ethnic identity form Sri Guru Granth Sahib, the Sikh Gurus, Sikh history and Sikh holy and historic places, for they serve meaningful and distinctive anchor of their community. Gurdwaras, the primary and predominant religious establishments, are the bedrock of Sikh community-building, identity-formation and retention, functioning as custodian of its basic and core values and are vehicles of Sikh identity. Diaspora Sikhs had to encounter numerous hurdles, hardships and discriminations on colour, language, religion and race basis. Diaspora Sikhs have undergone a process of adaptation and accommodation and are competent to mobilize people to exercise their justifiable rights. They have successfully retained their religio-ethnic identity. The U.S. Census Bureau officially recognizes and quantifies the existence of minority groups within its territory. The provinces (called as states) of United States of America allow religious and ethnic minorities to enjoy their own culture, to profess and practice their own religion and to use their own culture, to profess and to use their own language (not official language). This is also reiterated in the Declaration of the Rights of Persons belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities and Framework Convention on National Minorities (UN Declarations about minorities), which both seek to preserve and develop the group identity of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities.

Ethnic definition contains subjective (related to collective action) and objective (distinctive factors of language, religion, dress, diet etc.) elements. An ëethnicí group is characterized by ëheld-in-commoní behaviours and

cultural traits that are formed and established as different and emerging in a country other than where they are observed. In a broad sense, ethnic groups include racial groups as well. But in a narrower sense, they are different. Ethnicity refers to the worldviews, traditions, and practices brought by immigrants to host country and effectively and dynamically replicated and re-modeled and reconstructed within the host countryís context.[21] In Canadian context, ëracial minority Canadianí is a socially constructed term, which in contemporary context refers to the legal termó "visible minoritiesî. Members of ìvisible minoritiesî are defined as ìpersons other than aboriginal people who are non- Caucasian in race or non white in colourî[22] (Employment Equity Act 1995).

The U.S. Census Bureau stated in 2000, the race categories are socio-political constructs and should not be interpreted as being scientific or anthropological in nature. The U.S. Census Bureau has abstained from providing individual, with a finite list of permissible ìraceî categories, by allowing for the entry of ìsome other raceî. Without this option, implementation of the principle of self-identification would be incomplete.[23] The U.S. Census Bureauís refusal to acknowledge Sikh identity in the census is not in harmony with the principle of self-identification and the definition of ethnic under international law. Persons who belong to groups defined as ethnic would have more extensive rights relating to the preservation and development of other aspects of their culture, since ethnicity is generally defined by a broad conception of culture, including a way of life. Ethnicity has been defined as the heritage, nationality group, lineage or country of birth of the person or the personís parents or ancestors before their arrival in U.S.A., Canada and U.K. Sikhs have been victims of hate crimes, racial profiling and discrimination in North America and in European countries.

Sikh ethnicity is recognized in the U.K. The English courts have interpreted ethnic origin to include the Sikh identity. In Maandla Versus Dowell Lee case, Lord Fraser of Tillbertonís leading opinion interpreted the Sikh minority as a ìracial groupî. ìFor a group to constitute an ethnic group in the sense of the Act of 1976, it must in my opinion, regard itself, and be regarded by others, as a distinct community by virtue of certain characteristics. Some of these characteristics are essential, others are not essential but one or more of them will commonly be found and will help to distinguish the group from the surrounding communityî. In Maandla (school student Gurinder Singh Maandla) and Dowell Lee (School authority) case, Maandla fought for the right to wear turban with his uniform, which

reached the House of Lords of Britain. The law Lords decided on 23 March 1983, after 5 years, by upholding the appeal that Mr. Maandla had the right to wear turban. The decision by acknowledging Sikhs as an ethnic community, provides impetus to the development of anti-discrimination laws. In this wider, sociological exposition of an ëethnic groupí, Sikhs were declared to be an ethnic group as they filled two conditions which Lord Fraser had stated to be essential: (A) ìA long shared history of which the group is conscious as distinguishing it from other groups, and the memory of which keeps it alive, (B) A cultural tradition of its own, including family and social customs and manners, often but not necessarily associated religious observance.î[24] The Sikhs achieved legal recognition of their ethnicity and identity which Muslims and others could not achieve. ìThe evidence of the origin and history of the Sikhs disclosed that the Sikhs are more than a religion and culture. They are more than a religious sect, they are almost a raceî.[25]

Now Sikh culture, religion and identity have become international. If Sikhs can portray and represent their religion and collective identity in modern idiom (without losing oneís own essence and particularity), that may be able to create and shape on the supra-territorial concept of Sikhism as it has been de-territorialized and re-territorialized at a global levelóa ìGlobal Religionî by combining, allying and fraternizing (linking) Sikhs of different countries and nationalities as peer/partner believers.[26] So Sikh , Sikh identity and their other aspects need to be studied and analysed by taking delocalization, re-localization and supra-territorialisation into account.[27]

References

1. Rudolph, S.H. 1997. ìIntroduction: Religion, States and Transnational and Civil Societyî, in Rudolph, S.H. and Picodri (Eds). Transnational Religion and Fading-States, Boulder, West View.
2. Durkheim, E. *The Elementary Forms of Religious Life: A Study in Religious Sociology,* Kessinger Publisher Company, 2005.
3. *Ibid.*
4. Geertz, C. ìReligion as a Cultural Systemî, in Banton, M. (Ed.). *Anthropological Approaches to the Study or Religion.* Monograph no.3. Tavistock, London, 1966.
5. Croucher, S. *The Politics of Belonging,* Rowmann and Little Field, London, 2004.
6. Kaufmann Eric, *Ancient Haterds: The Symbolic Politics of Moderen War. Ithaca,* Cornell University Press, New York, 2001.
7. Isacs, H.R., *Idols of the Tribe, Group Identity and Political Change,* Harper Collins, New York, 1975.
8. Reitz, Co-Jeffrey; Banerjee Rupa; Phan Mai, and Thompson Jordan, *Race, Religion,*

and The Social Integration of New Immigrant Minorities in Canada. University of Toronto, 2009.

9. Bibby, R., *Restless Gods: The Renaissance of Religion in Canada,* Stoddart, Toronto, 2002.
10. Fleras, A. and Elliot, Z. Jean. *Multiculturalism in Canada.* Scarborough, Nelson Canada, 1992.
11. Rummens, Joanna, *Canadian Identities Database: An Interdisciplinary Reference Database of Canadian Research on Identity,* Canadian Heritage (Multiculturalism) Ottawa, 2000.
12. Horowitz, L. Donald, *Ethnic Groups in Conflict,* University of California Press, Berkley, 1985.
13. James Patrick (ed.), *Religion, Identity and Global Governance: Ideas, Evidence and Practice,* University of Toronto Press, Toronto, 2011.
14. Durkheim, *op.cit*.
15. Weber, M., *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism,* CA: Roxbury Publishing Company, Los Angeles, 2002.
16. Robertson, R., *Globalization: Social Theory and Global Culture,* Sage, London, 2002.
17. Yang, F. and Ebaugh, R., "Religion and Ethnicity among New Immigrants: the Impact of Majority/Minority Status and Host Countries" in *Journal for the Scientific Study of Religion,* 40.2., 2001.
18. Galtung, J., *The True Worlds: A Transnational Perspective,* The Free Press, New York, 1980.
19. Kangas and, Skutnubb Tove and Cummins, Jim. Minority Education. Philadelphia. 1988, p. 390.
20. Sayeed, Bin Khalid (Ed.) *Pakistan : The Formative Phase. 1857-1947,* Oxford University Press, Karachi, 1988.
21. Stasiulis Daiva, "Theorizing Connections: Gender, Race, Ethnicity, and Class", in Li, S.P. (Ed.) *Race and Ethnic Relations in Canada,* Oxford University Press, Toronto, 1990.
22. Canadian Government, *Canadian Multiculturalism Act Bill C. 93,* Statues of Canada, ZC-18 P-3, Ottawa, 1988.
23. http://quickfacts.census.goo/qft/meta/long68178.htm.
24. Gurharpal Singh and Darshan Singh Tatla, *Sikhs in Britain: The Making of Community,* Asian Communication Centre, Phagwara, 2008, p. 133.
25. Suroor Hasan. "British Sikhs and Multiculturalism", in *The Sikh Review*. Vol. 55, 2007.
26. Sidhu, S.M., "The Punjabi Sikh Nexus", in *Sikh Courier,* 29 (67), Spring- Summer, 1989, pp. 23-24.
27. Appadurai, A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Colonization,* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.

KUDRAT (NATURE) IN GURU NANAKíS HOLISTIC VISION

Dr. D. P. Singh

Guru Nanak holds a prominent position among the pioneers of Period of Renaissance (14th to 17th centuries) and occupies a unique place amongst the spiritual leaders, preceptors, reformers and saints of India. His teachings have universal appeal and are good for all ages. The impact of his teachings on the Indian society has been incredible. He travelled far and wide to dispense his message of love, peace, devotion to God, social justice, religious toleration and universal brotherhood.

He was a great thinker, a wonderful mystic and a distinguished social reformer. He was a revolutionary prophet, a litterateur of high caliber and a person of extraordinary foresight. In addition to all this Guru Nanak was a man with a great love and reverence for *Nature*. Guru Nanakís teachings and several incidents of his life confirm this fact. In this article, the concept of *Kudrat* (*Nature*) as enunciated by Guru Nanak in his hymns is described.

Kudrat (*Nature*) refers to the phenomena of the physical world, and also to life in general. It ranges in scale from the subatomic to the cosmic. The word nature is derived from the Latin word natura, or ìessential qualities, innate dispositionî. Natura[1] was a Latin translation of the Greek word physis (ˆ˝ÛÈÚ), which originally related to the intrinsic characteristics that plants, animals, and other features of the world that develop of their own accord.

Nature! It is all around us, we see it every day, but hardly observe it. We hear it, but never listen to its sweet callsÖÖÖ. *Nature* is an integral part of our lives. The sunset and sunrise, the song of birds, their evening gatherings, the breeze that sways trees and the winds that blow your mind awayÖitís all nature and beauty divine. In his compositions *Asa Ki Var*, *Baraah Maahan Tukhari* and *Maru Solahe* as enshrined in *Sri Guru Granth Sahib*[2], Guru Nanakís holistic approach to the phenomena of nature comes out very clearly. It is emphasized in Guru Nanakís *bani* that nature is serene, beautiful, lovely, unique and a gift to every one of us. *Nature* is to be enjoyed, cherished and revered. Guru Nanak professed that all of us should have a harmonious relation with nature.

NATURE

For a scientist, the word *Nature* stands for the baffling mysteries of the Universe[3]. The universe consists of this planet earth with its land, underlying lava, minerals, rivers, mountains, seas, atmosphere, vegetation, life, other planets, millions of stars and solar systems, meteors and galaxies, novas, super-novas, nebulas, black holes, white dwarfs, quasars, pulsars, dark matter and dark energy etc. Thus *Nature* is the entire composite material universe and its phenomenonñ the world. It is the sum total of all the things in perpetual motion in space and time.

From the point of view of religion, *Nature* is the wonderful conglomeration and ever present consciousness. It is controller of five distinct but subtle elements; Space (Aether or Akasha), Air, Fire, Water and Earth. It gives birth to chain of beings, or Four Kingdoms, namely the mineral, the plant, the animals and the human beings.

Guru Nanak has delineated in great detail about *Nature* in his hymns. In his hymns the word *Kudrat* has often been used to depict *Creation* or *Nature*. In Guru Nanakís Bani, the word *Kudrat* is also synonym with *Prakirti* or *Maya*.

> To perceive with the eyes, to perceive with the ear, to be in fear or to be happy is all part of *Nature*. *Nature* is the nether worlds, and the Akaashic ethers. *Nature* is the manifestation of all forms. *Nature* is the *Vedas*, *Puraanas* and the Semitic Scriptures. *Nature* is all the deliberations. Eating, drinking and dressing is all Natural; And *Nature* is love within us. *Nature* is all kinds, colours and species; *Nature* is the living beings and the world. *Nature* is virtues and vices. *Nature* is honor and dishonor. *Nature* is wind, water and fire; *Nature* is earth and dust.[4]

Thus Guru Nanak has used the word *Nature* to describe the phenomena of the physical world collectively, including plants, animals, the landscape, and other features and products of the earth.

PRIMAL CAUSE

Guru Nanak proclaims that the Creator had created the *Nature* from the *Primal Void*. Even the Primal Void had been created by Him:

- Exercising His Creative Power He creates *Nature*, and gazes upon it; from the Primal Void, He formed the Void.[5]
- He created Himself; and Himself assumed His Name. Secondly, He created *Nature*; seated within it, He beholds it with delight.[6]

TIME OF CREATION

In 1930, a Belgium astronomer Georges Lemaitre expounded the *big bang* theory, which describes the way in which the universe began. He suggested that about 13,800 million years ago, a super dense *cosmic egg* exploded and its many fragments gave birth to planets, stars and galaxies.

Another popular belief ñ The Steady State Theory ñ was advanced in 1948 by British cosmologists Harmann Bondi, Thomas Gold and Fred Hoyle. They suggested that the universe was eternal and that it has always existed. In 1965, an American astronomer Professor Allan Sandage developed the *Pulsating Universe Theory*. He suggested that the universe is created, destroyed and then re-created in 86,000 million ñ year cycles. At the moment, he said, the universe is only 13,800 million years along the expansion stage. So the scientists are unable to account for the creation of the universe with exactness, till date.

Among the ancient Greek and Roman philosophers there were different opinions and traditions pertaining to the date of the creation. Some philosophers believed the Universe was eternal, and actually had no date of creation.[7] Apollonius, an Egyptian pagan priest in the 2nd century AD, calculated the cosmos to be 153,075 years old as reported by Theophilus of Antioch.[8] Numerous efforts have been made to determine the biblical date of creation, yielding varying results. Besides differences in interpretation, the use of different versions of the *Bible* had also affected the result. Two dominant dates for creation using such models exist, about 5500 BC and about 4000 BC. These were calculated from the genealogies in two versions of the *Bible,* with most of the difference arising from the two versions of Genesis.[9] The ancient Chinese historian[10] Xu Zheng dated the creation of the world about 39,000†BC.

The Hindu religion is dedicated to the idea that the Cosmos itself undergoes an infinite, number of death and rebirth cycles. These cycles run from our ordinary day and night to a day and night of Brahma, 8.64 billion years long, longer than the age of the Earth or the Sun and about half the time since the Big Bang.[11] So in different countries and different schools of thought, the time of creation has been reported differently.

Guru Nanak has remarked, in his hymns, that it is not possible to pinpoint the time of creation. He holds that only the Creator (the Ultimate Reality) knows the time of origin of the creation. In Jap(u), he has elaborated on the issue, as;

> What was the time, and what was the moment? What was the day, and what was the date? What was the season, and what was the month, when the Universe took its shape? Had Pandits (Hindu religious scholars) known the time, it would have been written in Puraanas. Had Qazis known the time, it would have been written in Quran. No Yogi knows the time, the weekday, the month or the season of the creation. The Creator who created it, only He knows about it.[12]

VASTNESS

There have been numerous speculations about the extent of the universe.[13] The Greek philosophers Aristarchus of Samos, Aristotle and Ptolemy proposed different cosmological theories. In particular, the geocentric Ptolemaic system was the accepted theory to explain the motion of the heavens until Nicolaus Copernicus, and subsequently Johannes Kepler and Galileo Galilei proposed a heliocentric system in the 16th century.

According to the Talmud[14] (the central text of Rabbinic Judaism), the universe is made of seven heavens (Shamayim) viz. Vilon (Araphel), Raqiía, Shehaqim, Maíon, Makhon, Zebul, and Araboth. The Jewish Merkavah and Heichalot literature was devoted to discussing the details of these heavens, The Qurían[15] (the central religious text of Islam) frequently mentions the existence of seven (Samaawat), or heavens. Christian mythology[16] describes existence of heaven and seven nether worlds viz. Hades, Hell, Sheol, Gehenna, T·rtaros, Limbo and Purgatory. Hinduism also has the concept of seven heavens (Svarga). According to the Puranas and the Atharva veda there are fourteen worlds.[17] There are the seven higher ones (the heavens), viz. *bhu*, *bhuvar, svar, mahar, janas, tapas,* and *satya.* There are seven lower ones (the underworlds) called the *Naraka* or *Patalas viz. atala, vitala, sutala, rasatala, talatala, mahaatala,* and *patala*. In the Hindu tradition[18] there is also a description of three lokas (*triloka*): *Bhur* (Earth), *Bhuvah* (the Atmosphere), and *Swar* (the world of the gods) as well. Similarly, early Buddhist texts[19] have counterparts to the three worlds as *k,maloka* (the world of Hell and desire), the *r˚paloka* (the world of the gods and of form relieved of desire), and the *ar˚paloka* (the world of perfect formlessness).

Guru Nanakës views about the vastness of universe were entirely different from the prevalent ideas of his time, as is obvious from his following hymns:

> There are numerous nether worlds, and hundreds thousands of heavenly worlds above. The Vedas (religious scriptures of Hindus) say you can keep on searching, until you get tired, (but you cannot know the count) . The Semitic scriptures say that there are 18,000 worlds, but in reality, there is only One Truth. If a count is feasible, then one can try to write it, but in reality it is countless.[20]

Describing the vastness of Creation, Guru Nanak proclaims an immeasurable expanse in the sense of *Neti, Neti*:

> The limits of the creation cannot be perceived. The limits of its near (micro) and far (macro) extremes cannot be perceived. Many struggle to know these limits, but these cannot be determined. None is able to know these limits. The more you say about these, the more still remains to be said.[21]

As it is a well known fact that the scientific investigations have yet not revealed any limits to the vastness of the creation. Till date, the scientists have been able to probe only a fraction of the universe. Yet to travel to the far frontiers of this observed fraction of the universe, even at the speed of light (i.e. 300,000 kilometer per second), would take about 20, 000 times the period that human life is estimated to have existed on earth. Expounding on the realm of truth (*Sach Khand*), Guru Nanak proclaims the existence of countless universes:

> There are planets, solar systems and universes. If one has to describe these, then one can only say it that these are unlimited. There are countless worlds in the Creation. As is ordained, so these exist.[22]

Thus Guru Nanak, in his hymns, dilates on the diversity and innumerability of the treasures of *Nature*.

DIVERSITY OF LIFE

Discussing the realm of piety (*Dharam Khand*), Guru Nanak in *Jap(u) bani* describes the diversity of things and life forms on our earth. He emphasizes that the earth is a place to do righteous actions (*Dharma)*:

> Nights, days, weeks and seasons; wind, water, fire and the nether regions - in the midst of these, the earth is established as a home for Dharma. Upon it, are placed the various species of beings. These are countless and have numerous names.[23]

Describing the realm of knowledge *(Gian Khand),* Guru Nanak

elaborates the innumerous nature of elements of life, life forms, planets, stars and solar systems.

> There are numerous winds, waters and fires; so many Krishnas and Shivas. Numerous Brahmas, fashioning forms of great beauty, adorned and dressed in many colors. Numerous worlds and lands for working out karma. Countless lessons to be learned! Numerous Indras, countless moons and suns, so many galaxies and worlds. Numerous Siddhas and Buddhas, so many Yogic masters. Numerous goddesses of various kinds. Countless demi-gods and demons, so many silent sages. Numerous oceans of jewels. Countless ways of life, so many languages. Numerous dynasties of rulers. Countless intuitive people, so many selfless servants. O Nanak, it is all limitless![24]

Scientists have reported the existence of countless species of diverse forms and colours in our universe. According to a recent estimate, about 8.7 ± 1.3 million species of flora and fauna may exist on our earth itself. Till date, scientists have been able to identify and classify only about 1.4 million of such species. Guru Nanak vouches such an estimate in his hymns as:

> 8.4 million species of beings were created.[25]

In the Sikh Scripture, there is mention of *Nav-Khand*, *Triloki* and *Chaudah Bhavan* as well. But these are only illustrative terms and not those of belief.[26]

WORKING OF *NATURE*

In the vast realm of *Nature*, law and order, method and system, regularity and consistency are found to prevail. Natural phenomena follow definite laws, which are same everywhere, at all time and for everyone. Natural laws have existed since the origin of the universe and are inexorable. In no country these can be disobeyed without penalty. Nor do these ever warn the transgressor; punishment is as silent as the command. Like the numerous phenomenon of *Nature*, the natural laws are innumerable. Scientists opine that no matter how much man enlarges his powers, he cannot acquire absolute control over nature.[27]

Guru Nanak expounds that the Creator (The Ultimate reality) is pure consciousness. He acts as a conscious power. *Nature* and all its phenomena follow the Universal Law (Command or *Hukam*) constituted by Him.

Everyone is subject to His Command; no one is beyond His

Command.[28]

All elements of *Nature*, planets and stars of the cosmos and all creatures of the universe act within the bounds of eternal laws. All cosmic forces obey His universal commands (*Hukam* and *Bhai*).

> In the Fear of God, the wind and breezes blow forever. In the Fear of God, thousands of rivers flow. In the Fear of God, fire is forced to labor. In the Fear of God, the earth is crushed under its burden. In the Fear of God, the clouds move across the sky. In the Fear of God, the Righteous Judge of Dharma stands at His Door. In the Fear of God, the sun shines, and in the Fear of God, the moon reflects. They travel millions of miles, endlessly. In the Fear of God, the Siddhas exist, as do the Buddhas, the demi-gods and Yogis. In the Fear of God, the Akaashic ethers are stretched across the sky. In the Fear of God, the warriors and the most powerful heroes exist. In the Fear of God, multitudes come and go. God has inscribed the Inscription of His Fear upon the heads of all. O Nanak, the Fearless, the Formless and the True Lord, is One and Only.[29]

Guru Nanak expresses his inability to describe the universal laws in totality, though he proclaims that this is the basic cause of creation:

By His Command, bodies are created; His Command cannot be described.[30]

Scientists explain that all the natural phenomena are manifestation of energy, according to eternal but universal natural laws. Guru Nanak enunciates that all this occurs as per the eternal and universal command of the creator.

The Commander, by His Command, leads us to walk on the Path. O Nanak, He blossoms forth, Carefree and Untroubled.[31]

WONDERS OF *NATURE*

Sometime, be awake on warm and clear night and gaze at the star-lit heavens in a passive and imaginative mood. Let the glory of infinity sink deep into your soul. Just gaze and gaze, and do nothing more, until you cry out in rapture, with Shelly: [32]

Spirit of *Nature*, here;
In this interminable wilderness,
of Worlds, at whose immensity,
Even soaring fancy staggers,
Here is thy fitting temple;

Spirit of Nature, Thou;
Imperishable as this scene,
Here is thy fitting temple.

Wonder is defined as a feeling of surprise mingled with admiration, caused by something beautiful, unexpected, unfamiliar, or inexplicable. Wonder is a rapt attention or astonishment at something awesomely mysterious or new to oneís experience. It is an emotion that leaves one astonished with a sense of questioning. The sense of wonder is common to mankind and does not distinguish between the sage and the scientist.[33]

A scientist is a man enchanted by the mysterious universe which possesses a powerful motivating force. Albert Einstein, a noted scientist, has emphasized that *ëThe most beautiful and most profound experience that man can have is the sense of the mysterious. This constitutes the foundation of religion and all other profound striving in art and science. He who has not experienced it seems to me ñ if not dead-at least blind.*í[34] It must be stressed that the motivation does not so much arise from trying to solve the mystery as simply from the act of apprehending it.

Talking about the religious spirit of science, Albert Einstein tells us of ëCosmic Religious Feelingí, which knows no dogma and no God conceived in manís image. He says that *ëfor a scientist religious feeling takes the form of a rapturous amazement at the harmony of natural laws which reveals an intelligence of such superiority that, compared with it, all the systematic thinking and acting of human beings is an utterly insignificant reflection.*í[35]

Guru Nanak is not only a sage or conventional mystic but an explorer with a scientific mind. To describe the beauty of nature, he lays a great emphasis on the wonder element,ñ ਵਿਸਮਾਦੁ (*wismad)*. The cosmic religious feeling as described by Albert Einstein can be seen in Guru Nanakís composition ë*Asa Ki Varí* where-in he acclaims the beauty of *Nature* as:

> Wonderful is the sound current of the *Naad*, wonderful is the knowledge of the *Vedas*. Wonderful are the beings, wonderful are the species. Wonderful are the forms, wonderful are the colors. Wonderful are the beings who wander around naked. Wonderful is the wind, wonderful is the water. Wonderful is the fire, which works wonders. Wonderful is the earth, wonderful the sources of creation.

> Wonderful are the tastes to which mortals are attached. Wonderful is union, and wonderful is separation. Wonderful is hunger, wonderful is satisfaction. Wonderful is His Praise, wonderful is His adoration. Wonderful is the wilderness, wonderful is the path. Wonderful is closeness, wonderful is distance. How wonderful to behold the Lord, ever-present here. Beholding His wonders, I am wonder-struck. O Nanak, those who understand this are blessed with perfect destiny.[36]
>
> Guru Nanak in his composition ëAarteeí elucidates that the sky, the sun, the moon, the stars, the wind and the flowers sing the praises of the Creator. *Nature* is His temple:
>
> In the bowl of the sky, the sun and moon are the lamps; the stars in the constellations are the pearls. The fragrance of sandalwood is the incense, the wind is the fan, and all the vegetation are flowers in offering to You, O Luminous Lord. What a beautiful lamp-lit worship service this is! O Destroyer of fear, this is Your Aartee, Your worship service. The sound current of the Shabad is the sounding of the temple drums.[37]

Thereby Guru Nanak expresses his wonder about how the entire creation is ecstatic, inspiring and kept in perfect order. He is amazed at immensity of hills, variety of water sources, diversity of trees and flowers, splendour of clouds, enormity of the Sun, the moon and the stars, and whatever appears to be wonderful.

Julian Huxley, a noted zoologist, once opined; *ëThere are certain experience which transcend the ordinary experience, make the individual feel enlarged and have a quality of absoluteness and perfection, which is absent in the human affairs of everydayí*.[38] ëWonder and joyí is a right relation towards *Nature*, whether we feel it in relation to a hypothetical power behind *Nature* or in relation to the stars, seas and living creatures directly. This feeling of wonder and joy is *wismad* and it is indescribable. Guru Nanak Dev expresses such a sense of wonder as:

> I am wonderstruck beholding the wonder of Your Almighty Creative Power.[39]

According to Mansukhani, a noted Sikh theologian, *Waheguru* is an expression of the feeling of wonder, when we contemplate Godís Creation (*Nature*). It is a term for ecstasy - *wismad*. *Wah* signifies wonder, awe

and mystery whereas *Guru* is a charismatic guide, a prophet and a dispeller of darkness. Here the Creator, Himself is *Wah* as well as the *Guru*. Thus, the term *ëWaheguruí* symbolizes ëThe wonderful enlightenerí.[40]

NATURE AND DIVINITY

John Calvin (1509-64), a noted theologian once remarked; *ìThe creation is quite like a spacious and splendid house, provided and filled with the most exquisite and at the same time the most abundant furnishings. Everything in it tells us of God.î*[41] Guru Nanak, in his hymns has proclaimed a sacred link between *Nature* and its Creator:

- God Himself is unseen; He reveals Himself through His wondrous creative power.[42]
- Nanak, the True One is the provider to all; He is revealed through His All-powerful Creative *Nature*.[43]

The True Creator Lord is pervading and permeating the water, the land and the air.[44]

NATURE AND SPIRITUALITY

Nature offers manifold spiritual messages to us. In the words of St. Paul of the Cross (1694-1775): *ìListen to the sermon preached to you by the flowers, the trees, the shrubs, the sky and the whole world. Notice how they preach to you a sermon full of love, of praise to God, and how they invite you to glorify the sublimity of that sovereign Artist who has given them being.î*[45] Buddhist monk Coleman asserts that *ìIn nature we can feel a living connection with life all around us. Being outdoors we can taste how we are held and nourished exquisitely by the intricate web of life that is supporting us in every moment, every breath.î*[46] Natural spirituality offers us a vision of something greater than ourselves that transcends our individual concepts of Deity. Natural spirituality implies a sacred connection to the Earth and Universe. The message contained in Guru Nanakís hymns concurs such a relationship with *Nature*:

> Nights, days, weeks and seasons; wind, water, fire and the nether regions ñ in the midst of these, He established the earth as a home for Dharma (Righteous action).[47]
>
> As the lotus flower floats untouched upon the surface of the water, and the duck swims through the stream; so with oneís consciousness focused on the Word (Shabad), one crosses over the terrifying world-ocean. O Nanak, chant the Naam, the Name of the Lord.[48]

> O mind, love the Lord, as the lotus loves the water. Tossed about by the waves, it still blossoms with love.[49]

NATURE AND HUMANITY

Of all living beings, humans have the most impact on *Nature*. Many human activities that relate to agriculture, transportation, and industry create different kinds of contaminents. Whether they are released into the water, the air, or the ground, these pollutants waste no time spreading throughout an ecosystem, throwing the natural environment off balance. *Nature*ës health and future depend on our willingness to fight the causes of pollution and to work hand in hand to prevent it.

Our water reserves are being constantly polluted by waste from agriculture, industries, and sewers. Every year, millions of tons of industrial waste, household garbage, fertilizer, and pesticides are dumped into nature. Automobile engines and power plants burn combustible fuels like gasoline and coal and allow toxic gases and smoke to escape into the air. Some pollutants help destroy the ozone layer, others contribute to global warming, and still others create acid rain. All these phenomena have disastrous effects on *Nature* and its constituting elements. Guru Nanak elaborated on such a state of *Nature* in his hymns as:

> Pollution is the burning fire, which is consuming the world. Pollution is in the water, upon the land, and everywhere. O Nanak, people are born and die in pollution.[50]

Guru Nanak has asserted that we can control the pollution of *Nature* provided we have knowledge and wisdom to do so. Thereby he emphasized that the relevant knowledge be acquired and it be applied wisely to overcome the difficult situation:

> O Nanak, impurity cannot be removed in this way; it is washed away only by knowledge and wisdom.[51]

Thus Guru Nanak, a great preceptor and a mystic prophet of extraordinary foresight, with his remarkable gift of intuition, brought forth revelations and contributed meaningful generic thought to our understanding of *Nature*. He has revealed the cosmological and physical evolutionary explanation of *Nature*, in subtle and sensitive manner, which is in general in consonance with the findings of modern scientific research.

References

1. http://en.wikipedia.org/wiki/*Nature*.
2. Sri Guru Granth Sahib, pp. 462-475, 1107-1113, 1020-1043.
3. Sukhraj Tarneja, *Nature, Spirituality and Science*, , Vikas Pub. House Pvt. Ltd., New Delhi, 1980.
4. ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ॥
   ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ॥
   ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੇਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ॥
   ਕੁਦਰਤਿ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪੈਨ੍ਹਣੁ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਪਿਆਰੁ॥
   ਕੁਦਰਤਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਸੀ ਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤਿ ਜੀਅ ਜਹਾਨ॥
   ਕੁਦਰਤਿ ਨੇਕੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਬਦੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ॥
   ਕੁਦਰਤਿ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਕੁਦਰਤਿ ਧਰਤੀ ਖਾਕੁ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 464)
5. ਆਪੇ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਸੁੰਨਹੁ ਸੁੰਨੁ ਉਪਾਇਦਾ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 1037)
6. ਆਪੀਨ੍ਹਹੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨ੍ਹਹੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ॥
   ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 463)
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Dating_creation
8. Robert M. Grant, *Notes on the Text of Theophilus, Ad Autolycum III*, Vigiliae Christianae, Vol. 12, No. 3 (Sep., 1958), pp. 136-144.
9. http://en.wikipedia.org/wiki/Dating_creation
10. Ibid.
11. Carl Sagan, *Cosmos*, Ballantine Books, 1985, p. 258.
12. ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ॥
    ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ॥
    ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ॥
    ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ॥
    ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ॥
    ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 4)
13. Surinder Singh Kohli, *Philosophy of Guru Nanak*, Pub. Bureau, Punjab University, Chandigarh,1980; Stephen Hawking, *A Brief History of Time*. Bantam Books, 1988, p. 125.
14. http://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Heavens;http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=1521&letter=A#4364
15. http://en.wikipedia.org/wiki/Heaven
16. http://en.wikipedia.org/wiki/Underworld
17. http://en.wikipedia.org/wiki/Loka
18. http://www.answers.com/topic/threewords#ixzz3BXo5iZmd;http://en.wikipedia.org/wiki/Trailokya
19. *Ibid.*
20. ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ॥
    ਓੜਕ ਓੜਕ ਭਾਲਿ ਥਕੇ ਵੇਦ ਕਹਨਿ ਇਕ ਵਾਤ॥
    ਸਹਸ ਅਠਾਰਹ ਕਹਨਿ ਕਤੇਬਾ ਅਸੁਲੂ ਇਕੁ ਧਾਤੁ॥

ਲੇਖਾ ਹੋਇ ਤ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 5)

21. ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਕੀਤਾ ਆਕਾਰੁ।।
ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਪੈ ਪਾਰਾਵਾਰੁ।। ਅੰਤ ਕਾਰਣਿ ਕੇਤੇ ਬਿਲਲਾਹਿ।।
ਤਾ ਕੇ ਅੰਤ ਨ ਪਾਏ ਜਾਹਿ।। ਏਹੁ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਇ।।
ਬਹੁਤਾ ਕਹੀਐ ਬਹੁਤਾ ਹੋਇ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 5)

22. ਤਿਥੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡ।। ਜੇ ਕੋ ਕਥੈ ਤ ਅੰਤ ਨ ਅੰਤ।।
ਤਿਥੈ ਲੋਅ ਲੋਅ ਆਕਾਰ।। ਜਿਵ ਜਿਵ ਹੁਕਮੁ ਤਿਵੈ ਤਿਵ ਕਾਰ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 8)

23. ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ।। ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ।।
ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ।। ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੁਗਤਿ ਕੇ ਰੰਗ।।
ਤਿਨ ਕੇ ਨਾਮ ਅਨੇਕ ਅਨੰਤ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 7)

24. ਕੇਤੇ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਵੈਸੰਤਰ ਕੇਤੇ ਕਾਨ ਮਹੇਸ।। ਕੇਤੇ ਬਰਮੇ ਘਾੜਤਿ ਘੜੀਅਹਿ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇ ਵੇਸ।।
ਕੇਤੀਆ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਮੇਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਧੂ ਉਪਦੇਸ।। ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ।।
ਕੇਤੇ ਸਿਖ ਬੁਧ ਨਾਥ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਦੇਵੀ ਵੇਸ।। ਕੇਤੇ ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਮੁਨਿ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਰਤਨ ਸਮੁੰਦ।।
ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ ਕੇਤੇ ਪਾਤ ਨਰਿੰਦ।। ਕੇਤੀਆ ਸੁਰਤੀ ਸੇਵਕ ਕੇਤੇ ਨਾਨਕ ਅੰਤੁ ਨ ਅੰਤੁ।।
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 7)

25. ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੰਤ ਉਪਾਏ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1190)

26. S. S. Kohli, *The Sikh Philosophy*, Singh Brothers, Bazar Mai Sewan, Amritsar, 1992.

27. R. B. Lal, *The Spirit of Science in Quest of Truth,* N. B. T. of India, New Delhi, 1997,

28. ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1)

29. ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ।। ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ।।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ।। ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ।।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਫਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ।। ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਾਜਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ।।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ।। ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ।।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਧ ਬੁਧ ਸੁਰ ਨਾਥ।। ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਡਾਣੇ ਆਕਾਸ।।
ਭੈ ਵਿਚਿ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰ।। ਭੈ ਵਿਚਿ ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਪੂਰ।।
ਸਗਲਿਆ ਭਉ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ।। ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਏਕੁ।।
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 464)

30. ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 1)

31. ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ।। ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ।। *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ,* ਪੰਨਾ 2)

32. Lala Har Dayal, *Hints for Self Culture,* Jaico Pub. House, Bombay, 1981.

33. A. N. Kothare, J. Musquita, S. S. Palsule, *Science, Technology and Social Change*, Wiley Eastern Ltd., New Delhi, 1986.

34. Carl Seeling (Ed.), *Ideas and Opinions by Albert Einstein,* Rupa &Co., New Delhi, 1981.

35. *Ibid.*

36. ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ।। ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ।।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ।। ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਤਿ ਜੰਤ।।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ।। ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ।।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਖਾਣੀ।। ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਦਿ ਲਗਹਿ ਪਰਾਣੀ।।
ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ।। ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੁਖ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੋਗੁ।।

ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਿਫਤਿ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਲਾਹ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਉਝੜ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰਾਹ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਨੇੜੈ ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੂਰਿ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੇਖੈ ਹਾਜਰਾ ਹਜੂਰਿ॥
ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ॥ ਨਾਨਕ ਬੁਝਣੁ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 463-64)

37. ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ॥1॥
ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ॥ ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਤੇਰੀ॥
(*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 663)
38. J. Huxley, *What I Believe*, News Chronicle, London, June 1937.
39. ਬਿਸਮੁ ਭਏ ਬਿਸਮਾਦ ਦੇਖਿ ਕੁਦਰਤਿ ਤੇਰੀਆ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 521)
40. G.S. Mansukhani, *The Quintessence of Sikhism*, 1985, S.G.P.C., Amritsar.
41. http://www.spiritualityandpractice.com/practices/features.php?id=18153
42. ਆਪਿ ਅਲੇਖੁ ਕੁਦਰਤਿ ਹੈ ਦੇਖਾ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 1042)
43. ਨਾਨਕ ਸਚ ਦਾਤਾਰੁ ਸਿਨਾਖਤੁ ਕੁਦਰਤੀ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 141)
44. ਜਲਿ ਬਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਚਾਚੜਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰੋ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 579)
45. http://www.spiritualityandpractice.com/practices/features.php?id=18153
46. Ibid.
47. ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ॥ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ॥
ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 7)
48. ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ॥
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 938)
49. ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੇਹਿ॥
ਲਹਰੀ ਨਾਲਿ ਪਛਾੜੀਐ ਭੀ ਵਿਗਸੈ ਅਸਨੇਹਿ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 59)
50. ਸੂਤਕੁ ਅਗਨਿ ਭਖੈ ਜਗੁ ਖਾਇ॥
ਸੂਤਕੁ ਜਲਿ ਥਲਿ ਸਭ ਹੀ ਥਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕਿ ਜਨਮਿ ਮਰੀਐ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 413)
51. ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ॥ (*ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 472)

INTERPRETING SRI GURU GRANTH SAHIB IN A HINDU CONTEXT : A FEW PRELIMINARY REMARKS

N. Muthu Mohan

The So-called Hindu Context

Even a sporadic reading of the secondary literatures on Sikhism, all along and intermittently from the earliest exegeses to the most recent expositions of Sikhism, evidences that the Sikh writings have always been influenced by certain non-Sikh ideologies. In other words, Sikhism has come into existence from certain pre-Sikh thoughts, however, continued to influence it. To enumerate them in very broad terms one can name Hinduism and Islam historically prior and the Western influences during the colonial era. Punjab, the oldest land known in Indian history is the land of Sikhism, had also been the land of Indus civilization, accommodated for a while the Aryans who entered into India, allowed itself the Buddhist and Tantric cultures to flourish, then had deep openings to the Persian-Arabic and Islamic cultures, had innumerable cultural traits at its body, giving elaborate opportunities for influences. The present paper addresses only the Hindu context among them, possibly, the biggest and critical of them all. The term ìHindu contextî itself is a complex one and full of ambiguities. Starting from the linguistic usage of the term, its geographical, political, cultural and religious connotations have contesting meanings. Historically and spatially, vertically and horizontally, the so-called Hindu context has endless discontinuities. The indeterminateness of the Hindu context itself, if not political ambitions, tempts the Hindu scholars to attribute Hindu paradigms to any other newly emerging religion around. Although there are clear statements in Sri Guru Granth Sahib that Sikhism was a new path different from the then existing traditions namely Islam and Hinduism, it has happened so that again and again our understanding of Sikhism is pulled towards the Hindu paradigms that are existing around. At times it is claimed that Hinduism is the cultural background of Sikhism and some other times it is claimed that Hinduism is the source from which Sikhism has emerged. Looking at the historical conditions and cultural context of the birth of Sikhism, these claims may be treated as natural, however, on the other hand, the claims cannot be taken as innocent and free from political and cultural dominance. Some of the claims often go to the extreme

of encroaching into the originality of the Sikh thought.

The following are the words of Suniti Kumar Chatterji, the then President of Sahitya Akademy of India in his Foreword to Sardar Trilochan Singhís book titled *Guru Nanak: Founder of Sikhism* published by the Delhi Gurdwara Prabandhak Committee in the year 1969, during the 500th year celebrations of the Birth of Guru Nanak Dev: ìThe faith preached by Guru Nanak was nothing new for India, it was basically the old monotheistic creed of the ancient Hindus as propounded in the Vedas and the Upanishads-the Vedanta with its insistence upon *jnana* or knowledge of the One Supreme Reality. And the monotheistic basis was fortified, so to say, to put the matter in simple form by Bhakti or faith as inculcated in later Puranic Hinduism. The Sikh Panth was nothing but a reformed and simplified Sanatan Dharma of medieval times.î[1] Again S. Radhakrishnan, a leading philosopher and former President of India, maintains that, ìSikh Gurus do not claim to teach a new doctrine but only renew the eternal wisdom. Nanak elaborated the views of Vaishnava Saintsî[2] These are the worst examples of the ëHindu contextí. Apart from the indecency involved in writing such self-centered forewords, there are certain other things explicitly mixed up in the words of the writers. They show that the two writers rush to reduce Sikhism to Hinduism, particularly to two of its mainstreams, namely the Vedanta and the Bhakti thoughts.

We are not at all inclined to assert that Hinduism had nothing to do with the birth of Sikhism. I quote Sardar Daljeet Singh, a distinguished Sikh scholar of yester years: ìNo understanding and appreciation of Sikhism is possible unless one has a clear and proper picture of the religious doctrines and thought that had been accepted, and the traditions and trends that had been established in the country, before Guru Nanak appeared on the scene.î[3] The scholar himself undertakes a comparative scrutiny of variety of differing religious and philosophical trends of India in the book quoted. They all together can make only the context in which Sikhism has come into existence. What is pertinent here is to identify and recognize, above all, that Sikhism is a new Word, a new Path and a new Panth, and it is necessary to focus and interpret what is new in Sikhism.

Two Notable Historical Periods

We know very well that there are innumerable concepts and terms from Vedanta and Bhakti (also Islam and Sufism, Yoga and Buddhism)

available in Sri Guru Grath Sahib. Equally we know that there were long periods in the history of Sikhism when very conscious attempts were vested to interact with the Vedic thought structures and make them help (!) interpret Sikhism. Sikh historians retrospectively evaluate that these were periods of massive intrusion of Vedantic concepts into Sikh thought. H.S. Virk explores the situation in clear words, ìDuring the eighteenth century and up into the early part of the nineteenth, the task of interpreting and preaching the message of the Guru Granth Sahib primarily rested with the Udasi and Nirmala teachers..The first exegete of this period was Anandghana.. His interpretations are saturated with Upanishadic lore and are densely Vedantic rather than the Sikh, and are apparently a conscious re-incubation of Hindu ideology in Sikh thinking. The Nirmala scholars generally echoed the Udasi trend of interpreting the Sikh scriptural texts in the inflated style prescribed by the Hindu commentators on Upanishadic and Vedic texts. Bhai Santokh Singh (1788-1843), the most prominent among the Nirmalas..too was writing from within the Hindu framework and reflected a deep Brahmanic influence.î[4] Dharam Singh agreeing with the ideas of the previous author elaborates the nuances of the Vedic influences in interpreting Sikhism. ì..there was among the earlier exegetes a tendency to see the Sikh Scripture as a continuation of the revelatory literature in India, an extension of the Vedic tradition. The exegetes in the Udasi and the Nirmala schools, who had come to the field of Sikh exegies after having made a deep study of Indian sacred literature, generally equated the Guru Granth Sahib with the Vedas and explained and interpreted its hymns in the Vedic perspective. To them, Vedas were the norm, and they interpreted each hymn from the Guru Granth Sahib with evidence from the Vedas.î[5]

We identify in broad terms that there were two significant periods when Sikhism and the interpretation of Guru Granth Sahib underwent the intrusion of alien ideologies into its corpus, namely the period (Late 18th and early 19th centuries) when the Udasis and Nirmalas were influential in Sikh exegetical practice and another period, that is the period (Late 19th and early 20th centuries) of colonial rule when the European Orientalists and Nationalist Hindus were immensely and systematically active in interpreting the religious scriptures and philosophical texts of India. We also notice that there are certain very important differences between the two varieties of scholars, especially in their posing of Hinduism towards Sikhism.

The Udasis and the Nirmalas

We find that the Udasis were the earliest exegetes of Sikhism and its scripture, Sri Guru Granth Sahib. The Udasi sect was founded by Sri Chand, the elder son of Guru Nanak Dev who took to an ascetic way of life, however, did not explicitly claim any separate way deviating from the Guruís path. One can observe at least three strands of Hinduism loosely linked among themselves popularly influencing the Udasi readings of Sikhism. They are firstly, the Vedantic thought, secondly, the Bhakti traditions and thirdly, the Yoga practices. These were the three important blocks of thought-practices that were typically intruding into the readings of Sikhism through the Udasis and the Nirmalas. These three blocks of Hindu thought patterns very fluently find similarities in Sikh thought. One is tempted to say that these three similar blocks are historically over-determined. Madanjit Kaur writes,î..the Udasis preferred more enthusiastically the approach of *Gyan marg* (path of knowledge) although they acknowledged all the three Hindu methods of attaining *mukti* (viz. *karm marg, bhakti marg* and *gyan marg*). The object of the Udasi *bhakti* is to catch the light of the Supreme Reality and merger in God.î[6]

The overlapping of Vedantic *gyan, bhakti, karma* and *yoga* is characteristic of the spirit of the times which gave birth to the Sant tradition and the Nath Yogis. Even some Sufi saints were impressed by this combination. ìThe Matra Shastra of Baba Sri Chand is composed after heuristic method and is an example of medieval Indian religious text of the Sant Parampara of Northern India. Its cultural pattern is exactly after that of the Nath and Yogic cults with some specific distinctions as marks of Udasi identity. î[7] The Udasi saints address the Vedas, Upanishads, the Puranas and Shastras without any discrimination, in a very diffused manner. It appears that the Hinduized Udasis and Nirmalas were not conceptually very strong to differentiate Vedanta from *bhakti*, and Bhakti from *Karma* or Yoga. In the absence of conceptual clarity, their attitude to Hinduism remained dominantly ritualistic. At times, it seems that the Udasis and Nirmalas were desirous to include Sikhism as one another *marga*, namely the Naam Marga, along with the other three already existing in Hinduism. Otherwise they would like to dissolve the Sikh doctrine of Naam into the already existing Bhakti *marga.*

The philosophy of Vedanta was not very privileged in the traditional Udasi understanding. Vedanta was one among many philosophies popular in the late medieval period. It is not difficult to locate and identify certain parallels between the Hindu corpus of Vedanta, Bhakti and Yoga on the one hand and and the Sikh concepts and practices. The Udasis and

Nirmalas were inclined to associate the Sikh ideas of Ik Onkar and Shabad to the Vedantic thought, the Sikh love and devotion to the Personal God to medieval *bhakti* and the Naam Simran with meditation on Naam. These are the classical associations implied between Sikhism and Hinduism by the Udasis and Nirmalas. These associations do not limit themselves with the Udasi and Nirmala period but continue to leave their impression even well after the period mentioned. These associations inform us where the Sikh hermeneutics ought to be vigilant against the epistemological traps if it really wants to keep safe its originality.

The Orientalists and the Nationalist Hindus

We are inclined to name the Udasi and Nirmala course of interpretation of the Sikh Scripture as Pre-Modern, because during the second historical period the European Orientalists and Nationalist Hindus massively introduced and made use of so many modern tools to interpret the religious literatures and practices of India. The making of modern Hinduism, for example, is a very complex phenomenon, a big story of its own specific features which needs its own specialized study.

During the period of colonial rule, Hinduism went out of the boundaries of Indian subcontinent, became a religion of comparative studies, particularly in the hands of the Orientalists. It seems that the German orientalists had a special interest in promoting Hinduism, particularly its Vedantic mode into a philosophy and religion of universal dimensions. From among so many other philosophies of ancient India such as Samkhya, Nyaya, Vaisesika or Buddhism which have more cosmological and nature-philosophical, logical, sociological and ethical concepts and values, the orientalists opted for the more abstract and pale Vedantic philosophy due to many reasons. The Germans had, above all, a racial inclination to identify the Vedas as the earliest of all religious literatures of the world, produced by the Aryan people living in ancient India. They succeeded in making use of Linguistics, a more rigorous and scientific discipline, for this purpose. Susanne Marchand informs that, ìIt was the queen of the nineteenth century sciences, philology, that gave scholars access to the revered cultures of antiquity..Orientalist philology, once freed from theological constrains, contributed heavily to Aryanophilia.î The author continues to say that the ìAryan Industry..juxtaposed the German and oriental Geist.î[8] The juxtaposing of German and Oriental Geist played a specific role in the civilizational politics of the Germans in Europe.

The study of Sanskrit language in the German institutes led them to argue that Sanskrit was the first language in which the revelations of the Divine Word occurred. By making the Vedas as the oldest of all scriptures of the antiquity, the Germans replaced the Jewish privilege to the ancient religious literatures as well as they replaced the Greek access to the most ancient philosophical texts. The Germans, possibly, had a grand plan to produce another renaissance that was necessarily different from the Italian renaissance, more religious and more Aryan in its content. It is interesting to examine how this grand design did not reach its ultimate success and what were the forces which contributed to the defeat of this attempt. One cannot miss the role of the Sikhs, the Tamils, the Dalits and other federal-democratic forces in this regard.

The German scholars, Max Muller and Paul Deussen, spent much of their erudite energy to establish that the Vedas were the first religious literatures and the Upanishads were the first philosophical texts, both internally related to represent the philosophical system called Vedanta, and Vedanta having an elite form in Sankaraís Advaita and an emotional mass expression in Bhakti movements of medieval India philosophically depicted in Vishistadvaita and Dvaita of Ramanuja and Madhva respectively. Starting from the Vedas as if coherently moving through Upanishads and Vedanta, and the variations of Vedanta, makes the Vedic Aryan thought the Universal system of religion and philosophy. In the medieval history of India, we find that the abstract Advaita philosophy was theoretically and practically overcome by the Bhakti movements of different sorts and their corresponding philosophies. However, Paul Deussen links Advaita and Bhakti in a special way. He makes them into two layers of Vedanta. ìCankara constructs out of the materials of the Upanishads two systems, one esoteric, philosophical (called by him *nirguna vidya*, sometimes Paramarthika Avastha), containing the metaphysical truth for the few, rare in all times and countries, who are able to understand it; and another exoteric, theological (*saguna vidya*, *vyavakarika avastha*), for the general public, who want images, not abstract truth; -worship, not meditationî[9] Deussen sees the sociological implications of the layers of Vedanta dividing the people into elite and laymen. Lance E. Nelson, a researcher of recent times, associates the reconciliation of *paramarthika* and *Vyavakarika* or Vedanta and *bhakti* to the infamous accommodation of castes in India. ìSankara attempts to accommodate both theism and an impersonal, trans-theistic non-dualism. He accomplishes this by providing two interrelated but non-continuous

views of the world. Ranked hierarchically, these two ways of thought assume as their counterparts two distinct and unequal spiritual paths with two separate and again unequal, spiritual goals. Graded linkages to the Hindu system of hereditary social class give these two spiritualities concrete sociological manifestations.î[10] It appears that Deussen very well understood the caste implications of the Vedantic layers and he considered it a contribution of the ancient Aryans to world thought.

William Jones, another celebrated Orientalist ìstarted the tendency of characterizing Indian thought as spiritual and in contrasting it with Greek thoughtî[11] The term ìspiritualî as an initial moment in history was introduced by certain Orientalists to do away with the Greek philosophical substratum that was standing behind the European enlightenment. Deussen had clear Christian (Protestant) connotations in his appreciations of Vedanta. ìThe Upanishads are for the Veda, what the New Testament is for the Bible, [an analogy] not merely external and accidental, but is fundamental and based upon a universal law of development of the religious lifeî[12]

It is also interesting to notice that some of the Western Orientalists themselves linked the discovery of Vedic spiritualism with the emergence of Nationalist fervor. In that case, Nationalism too acquires a mystic flavor. It is another interesting question that may be studied in comparison to the makings of European nationalisms, for example. ìMax Muller was quick to connect this [Vedanta] with such essentialist ideas like national character:î not only their religion, but their philosophy also was connected with the national character of the inhabitants of India.î writes Muralidharan, an exponent in Upanishads, quoting the words of Paul Deussen.[13]

The second part of the present discussion on Colonial Vedanta is how the orientalist views were received or responded by the emerging Nationalist elite of India. Again there are differing views about the reception. Questions are raised on what was common between the Germans and the Indian elite? A big number of books have started coming out in recent times in the Postcolonial genre that Hinduism was an invention of the Westerners and that there was no such religion before the Orientalists. Even Kanchi Kamakoti Aacharya, the head of the famous South Indian Smarta Brahmin mutt, once mentioned that thanks to the Britishers we had got a more or less coherent religious entity called Hinduism. However, a few other scholars indicate the existence of a scholarship of hybrid nature that was enthusiastic about the orientalist discovery of Aryan and Sanskrit

antiquity. Richard King writes that ìWestern influence was a necessary but not a sufficient causal factor in the rise of this particular social construction. To argue otherwise would be to ignore the crucial role played by Indigenous Brahmanical ideology in the formation of early Orientalist representations of Hindu religiosityî.[14]

A recent book titled ìBourgeois Hinduism or The Faith of the Modern Vedantistsî by Debarban Ghosh says that the modern Vedanta is designed to legitimize the caste and class interests of the Bengali bhadralok population of late 19th and early 20th century. A similar statement can be made about the making of Arya Samaj in the North Western part of India. The Hindu elite nourished the western terminology it received. The nationalist elite multiplied the mystic terminology attributed by the Orientalists to Indian philosophy. The following are the words of S. Radhakrishnan on Indian philosophy, ìThe dominant character of the Indian mind which has colored all its culture and moulded all its thoughts is the spiritual tendency. Spiritual experience is the foundation of Indiaís rich cultural history. It is mysticism, not in the sense of involving the exercise of any mysterious power, but only as insisting on a discipline of human nature, leading to a realization of spiritual. While the sacred scripture of the Hebrews and the Christians are more religious and ethical, those of the Hindus are more spiritual and contemplative. The one fact of life in India is the Eternal Being of God.î[15] One is astounded by the affluent and careless usage of so many western terms by the celebrated philosopher.

Radhakrishnan made Vedanta the core system of all Indian philosophies. ì..every form of Hinduism and every stage of its growth is related to the common background of the Vedanta. Though Hindu religious thought has traversed many revolutions and made many great conquests, the essential ideas have continued the same for four or five millenniums. The germinal conceptions are contained in the Vedanta standard..It is said that other scriptures sink into silence when the Vedanta appears, even as foxes do not raise their voices in the forest when the lion appears. All sects of Hinduism attempt to interpret the Vedanta texts in accordance with their own religious views. The Vedanta is not a religion, but religion itself in its most universal and deepest significance.î[16] This is the classical example of a nationalist violently dissolving the multifarious heritage of Indian peoples into one Vedanta and making everything else meaningless. The quoted words illustrate that Vedanta Nationalism is the aggressive disciplining mode of thought in relation to the regional and subaltern cultures. It

disciplines all the systems of Indian philosophy to fall in line under the hierarchical leadership of Vedanta. All the ways lead to Vedanta, is the slogan of the nationalist philosopher. Vedanta absorbs, assimilates, eats away and digests everything non-vedantic. A moderate position on the issue tells that the emerging nationalist elite of India ìmade use of the Orientalist viewsî to counter the colonialists and to energize the Indian masses for freedom.

The scholars of Subaltern school of history are very much critical of the nationalist elite, for example, one among them, Partha Chatterjee maintains that their nationalism itself is a mirror image of the colonial ideology of their European masters. He characterizes the Indian nationalism as a ìDerivative Nationalismî. Following the Gramscian terminology, Ranajit Guha asserts that it is ìdominance without hegemonyî, by hegemony he means the consent that must be reached among the various inner layers of the people.

Another book titled ìVedanta: Heart of Hinduismî authored by Hans Torwestern informs that, ìThere are numerous contemporary attempts at popularization that see Vedanta as the sum-total of all religions and philosophical systems, a perennial philosophy in its simplest and most concentrated form of universal religion as suchÖThe Vedantin can often be quite patronizing because he is convinced that his Vedanta includes all other religions while at the same time transcending them. This attitude sometimes turns into arroganceÖseeing everything only through Vedantic spectacles, the zealot wants to reduce everything to a common denominator. Thus what is unique to other religions ñ something one cannot simply appropriate to oneself ñ is all too often completely overlooked.î[17]

Conclusion: The Sikh Articulation as a Hermeneutic Problem

The above exercise about the travel of Hinduism in 19th and 20th centuries brings to focus the difficulties encountered by the Sikhs in articulating their philosophy and practice in their own terms. By the end of 19th century and beginning of 20th century, when the Sikhs were going through the Singh Sabha and Gurdwara Reform movement, they could at least partially, but in main, overcome the influences of the Udasis and the Nimalas. But, by then, starts from an another end the intrusion of western tools and the derivative nationalist Hindu elite influences. Although there are direct western readings of Sikhism and Sri Guru Granth Sahib well early, I consider that the making of Hinduism by the Orientalists is a

significant phenomenon, and its presence as an ideology of Nationalist elite is more thrusting and propulsive upon Sikhism. Western tools have become a challenge to Sikhism particularly through the western making of Hinduism in modern times. Sikh experience and encounter of western tools occur above all and immediately through the hegemonic Hindu thrust. It was a very ticklish and trapping situation. Consequently, the Sikh scholars had to work out their hermeneutic strategies to face the situation. One can presuppose that in conditions of pan-Indian dominance of Hinduism and its pretentious global presence, the Sikhs would be compelled to produce a resistant identity and a resistant hermeneutics escaping the traps laid down by the Hinduized interpretations of Sikh concepts and practices. It would be a kind of internal decolonizing more difficult and more intimate due to the innumerable overlapping concepts that are existing between Sikhism and Hinduism historically conditioned. A type of hermeneutic or epistemological vigilance becomes inevitable for the successful decolonizing in Indian context and writing Sikh philosophy in its own terms.

References

1. Suniti Kumar Chatterji, Foreword in Trilochan Singh, *Guru Nanak: Founder of Sikhism*, Gurdwara Prabandhak Committee, Delhi, 1969.
2. S. Radhakrishnan in Trilochan Singh *et.al, Selections from the Sacred Writings of the Sikhs,* Samuel Weiser, Inc., Newyork, 1973.
3. Daljeet Singh, *Sikhism: A Comparative Study of Its Theology and Mysticism*, Singh Brothers, Amritsar, 1994, p. 320.
4. Hardev Singh Virk, ìApproaches to the Exegies of Sri Guru Granth Sahibî in *Perpectives on Guru Granth Sahib*, Vol. 7, 2009-12, p. 62.
5. Dharam Singh, ìSikh Exegeses: Contribution of Prof. Sahib Singhî, in *Perspectives on Guru Granth Sahib*, Vol. 7, 2009-12, p. 68.
6. Madanjit Kaur, ìUdasi Matras in the Book: Seminar *Papers on Baba Sri Chand*, Gobind Sadan, New Delhi, 1989, p. 41. For more detailed study of Udasis, see the Book: Sulakhan Singh, *Heterodoxy in the Sikh Tradition*, ABS Publications, Jalandhar, 1999.
7. Madanjit Kaur, *op.cit*., p. 33-34.
8. Susanne Marchand, ìGerman Orientalism and the Decline of the Westî, *Proceedings of the American Anthropological Society*, Vol. 145, No. 4, December 2001, p. 466.
9. Paul Deussen, *Elements of Metaphysics*, Macmillan, London, 1894, p. 325.
10. Lance E. Nelson, Theism for the Masses, Non-Dualism for the Monastic Elite: A Fresh Look at Sankaraís Transtheistic Spirituality in the book: The *Struggle over the Past: Fundamentalism in the Modern World*, Ed. By William M. Shea, University Press of America, 1989, p. 63.
11. M. Muralidharan. *The Discursive Geography of Upanishads*, D. C. Books, Kottayam,

2003, p. 16.

12. *Ibid.,* p. 24.
13. *Ibid.,* p. 19.
14. Richard King, Orientalism and the Modern Myth of ìHinduismî, Numen, Vol. 46, No. 2, 1999, p. 148.
15. S. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, Vol. I, George Allen & Unwin, London, 1977, pp. 41-42.
16. S. Radhakrishnan, *A Hindu View of Life*, George Allen & Unwin, London, 1954, pp. 22-23.
17. Hans Torwestern, *Vedanta: Heart of Hinduism*, Grove Press, New York, 1985, p. 3, 13-14.

MISL SHAHEEDAN : AN ADDENDUM

Dr. Ranbir Singh Sandhu

[Dr. Ranbir Singh Sandhu who is a direct descendent of S. Karam Singh, a stalwart of Misl Shaheedan has come across a write up published in Encyclopaedia of Sikhism, Punjabi University, Patiala wherein it has been stated that Misl Shaheedan became extinct in 1809 and that Shiv Kirpal Singh son of Gulab Singh was the last in the line from S. Karam Singh. In the write up in question it has been stated that ìAfter Deep Singhís death, the leadership of the misl passed on to Karam Singh, a Sandhu Jatt belonging to the village of Marahka in Sheikhupura district, now in Pakistan. In January 1764, at the conquest of the Sirhind province by the Sikhs, he seized a number of villages in the parganah of Kesari and Shahzadpur in Ambala district yielding about a lakh of rupees annually. Karam Singh made Shahzadpur his headquarters, though he lived for most of the time at Talvandi Sabo (Damdama Sahib). In 1773, he overran a large tract of land belonging to Zabita Khan Ruhlla in the upper Gangetic Doab. He captured a number of villages in Saharanpur district. After Karam Singhís death in 1784, his elder son, Gulab Singh, succeeded to the headship of the misl. On Gulab Singhís death in 1844, his son Shiv Kirpal Singh succeeded to the family estate, the misl having become extinct in 1809 after the cis Sutlej Sikh states had accepted British protection.î Dr. Ranbir Singh Sandhu is of the opinion that above write up requires updating. He has produced some documents which provide valuable information about the descendents of S. Karam Singh Shaheed. Though he has requested the editor in chief, Encyclopaedia of Sikhism at Punjabi University Patiala to revise it accordingly yet his comments along with the supporting documents are produced here for the benefit of scholars doing Sikh history. Editor]

I noticed an entry about Misl Shaheedan based upon the Encyclopedia of Sikhism. The entry says that Misl Shaheedan became extinct in 1809 and that Shiv Kirpal Singh son of Gulab Singh was the last in line from Sadra Karam Singh. Is it possible to get the source material upon which the entry in the Encyclopedia is based? Apparently, based upon the documents I have, the entry might need revisiting.

My family tree asserts otherwise. Gulab Singh and his younger brother Mehtab Singh were given a Jagir in Hoshiarpur District where they settled around 1816. I have records of the family based upon the Misl Jagir; the settlements of 1852 and 1884, and the Khasra Kishtwar of 1850. I am a direct descendent of Sardar Mehtab Singh.

I attach the family tree my father, Sardar Partab Singh, prepared in 1922 (Appendix I & II). It is based upon Misl Jagir Gulab Singh Mehtab Singh and Khasra Kishtwar Village Pathial for year 1850. I also attach copies of information taken from the settlements of 1852 and 1884 (Appendix III & IV). They are all in Urdu.

Gulab Singh and Mehtab Singh, sons of Sardar Karam Singh Shaheed were given a Jagir in District Hoshiarpur (reference Misl Jagir Gulab Singh and Mehtab Singh) and moved there along with some other Sandhu families, from Gharka and Chamba villages in Amritsar District and established several villages (my father used to mention the number 22) including Pathial. A brick-lined well was dug in each of these villages and the name of Garja Singh, father of Sardar Karam Singh, engraved on the well wall. There was a joint Samadh, with two urns, in Pathial known as ìBabe Shaheedan di Samadhî. The Samadhs were for Sardar Karam Singh and his brother Sardar Gurbakhsh Singh Shaheed. A gurdwara Babe Shaheedan was built next to the site after I had left India in 1965 but the Samadh was there in 1975 when I last visited our village. I understand from a recent visitor to the village that the Samadh has been demolished and the gurdwara enlarged.

The family tree and other documents attached provide the following information:

1. Gulab Singhís Descendents

Gulab Singh had two sons, Gurmukh Singh and Fateh Singh.

a. Gurmukh Singh had three sons, Vasava Singh, Bela Singh, and Sobha Singh. Vasava Singh had a son Harnam Singh whose daughter was Kartari. Sobha Singh had no male issue. His daughter was Nandi. Bela Singh had a son Natha Singh whose son was Ujagar Singh. I have a document dated June 4, 1922 showing that Ujagar Singh son of Natha Singh was alive that date.

b. Fateh Singhís only son was Doola Singh who had two sons, Bachittar Singh and Meehan Singh. Bachittar Singh had four sons, Harnam Singh, Gurdit Singh, Naurang Singh, and Hakam Singh. Gurdit Singhís son was Puran Singh. Hakam Singh had a son named Puran Singh. At Hakam Singhís death, Puran Singh was a minor. He was brought up by Gurdit Singh. A square of land in Chak 19FF in Sri Ganganagar District, was purchased in the name of Puran Singh in 1923. I have record of payment of installments and taxes up to 1928. In the records

of land he is described as son of Gurdit Singh. However, this anamoly is clarified by a document dated January 3, 1927 wherein Gurdit Singh affirms that he was then 70 years of age and that Puran Singh, his brotherís son, was still a minor.

The Encyclopedia of Sikhism mentions Gulab Singhís death in 1844 and the last descendent as Shiv Kirpal Singh. I do not see any mention of Shiv Kirpal Singh in the documents I have. My father had another document (I personally saw it but cannot find it now) which said that Gulab Singh ìDaccan ko chala gayaî, i.e., went south. He might have settled somewhere south of Sutlej. During the Sikh Wars with the British, many people from the Misl died or moved away.

The entry at Chah No. 6, Khasra No. 493 in the settlement of 1884 lists Doola Singh and others as allottees. Doola Singh is described as son of Fateh Singh and Harnam Singh as son of Vasava Singh, Natha Singh as son of Bela Singh, and Raj Kaur as widow of Sobha Singh. This appears to show that in 1884, the surviving descendents of Gulab Singh were his grandson Doola Singh, great-grandsons Harnam Singh and Natha Singh, and Raj Kaur the widow of Sobha Singh grandson of Gulab Singh. My fatherís correspondence shows that while he was away in Mesopotamia, Harnam Singh handled his affairs in the village. To my best knowledge there is no male heir in that line alive today.

2. Mehtab Singhís Descendents

Mehtab Singh, the younger brother of Gulab Singh, had three sons, Kahan Singh, Ishar Singh, and Narain Singh. The settlement of 1852 lists this fact. Apparently, the three sons of Mehtab Singh were alive in 1852.

a. Narain Singh had a son Bhola Singh and a grandson Asa Singh who died issueless. Bhola Singh, apparently, left Pathial mortgaging his land. The mortgage deed is dated June 23, 1879. My father, Sardar Partab Singh, paid off the mortgage to Chhajju son of Jauhar Singh and repossessing the land on June 7, 1909.

b. Ishar Singhís grandson Bir Singh left village at the time of the British takeover. My father told me that he once sought out and met Bir Singh when the latter was quite old. He had become a sadhu. Bir Singh died issueless.

c. Kahan Singh had two sons, Tara Singh and Gujjar Singh. The settlement of 1884 lists Tara Singh, Gujjar Singh and Bhola Singh. Tara Singhís son Achhar Singh died issueless. Gujjar Singhís only surviving son

was my father Sardar Partab Singh. My father had two sisters, one much older than him and the other younger.

At the time this family tree was prepared (1922), the following descendants of Mehtab Singh were alive: Partab Singh, Achhar Singh, and Bir Singh, all great-grandsons. The last two died issueless. Only Sardar Partab Singhís line continues.

3. Sardar Partab Singh and his Descendents.

Sardar Partab Singh (born September 22, 1882, died May 21, 1953) served in the Irrigation Department, Punjab as an overseer and a sub-divisional officer and in Mesopotamia during World War I on deputation from the parent department. He was mentioned in Dispatches for gallantry and awarded the Indian Distinguished Service Medal. He retired as District Engineer and Namal Canal Engineer, Mianwali, in 1939. For his meritorious service, he was awarded the title ìSardar Sahibî. He had three sons and three daughters. The three sons were, Raghbir Singh (born February 3, 1923, died December 18, 2004), Randhir Singh (born January 1, 1925), and I, Ranbir Singh (born January 19, 1929). Dr. Raghbir Singh never married. He taught at Guru Nanak Engineering College, Ludhiana and was head of the Civil Engineering Department when, in 1963, he moved to the USA. He earned his Ph.D. at the Ohio State University and served in the US Air Force as Research Engineer at the Wright Patterson Air Force Base, retiring in 1994. Sardar Randhir Singh retired as General Manager (Projects) in Coal India and is living in New Delhi. I served as Assistant Engineer to Deputy Director Designs in the Irrigation Department, Punjab from 1950 to 1963 followed by two years deputation to the Punjab Engineering College as Associate Professor in the Post-graduate program in Irrigation and Hydraulics. I moved to the USA in 1965. I was on the faculty of the Ohio State University from 1969 to 1995 and am now Professor Emeritus.

In this context, I also like to mention Sardar Gurdial Singh Shaheed. He was fifteen years or so my senior in age and was a Superintending Engineer in the Irrigation Department in 1965 when I came to the USA. He told me that he used the last name ìShaheedî because he was from Misl Shaheedan. His family tree might also be of interest. I do not see any direct link to Sardars Karam Singh.

MAHARAJA RANJIT SINGHíS EXPEDITION OF 1819 : CONQUEST AND ANNEXATION OF KASHMIR

Dr. (Mrs.) Harmeet Sethi

Major inducement to Ranjit Singh to conquer the Kashmir valley was the condition of Kashmir itself and the behavior of its Afghan Governor. To get back Attock fort from Ranjit Singh, Wazir Fateh Khan had left Kashmir in 1813 entrusting Kashmir administration to his younger brother Azam Khan. He took with him best Afghan troops and heavy war materials.[1] In Kashmir, Azam Khan wrote to Muslim Rajas of Rajouri, Punch, Bhimber and Akhnoor to join ëJehadí and act in concert with him but none paid any head to him.[2] Neither his threatening posture nor conciliatory attitude served any meaningful purpose since he continued committing tyranny and hardship on Kashmiris[3]. He further declared to give a pitched battle if Ranjit Singh ever dared to enter the valley.[4] In Kabul, Wazir Fateh Khan was busy in heavy recruitment of soldiers and collection of ammunition for a strong attack on Ranjit Singhís garrison in Attock. He issued urgent orders to his another brother Jabbar Khan, Governor of Derajat to purchase horses of best breed and maintain and train best troops.[5] Ranjit Singh was warned to evacuate Attock fort immediately or he must expect him there very soon.[6]

The Maharaja had fully strengthened the fort with troops and arms, in addition to large food supply. The British Govt. had also supplied two thousands muskets to the Maharaja.[7] A pitched bloody baltle started on 13th July, 1813 on the well known Mausar fields, to the north-west of Attock fort.[8] It lasted for two months killing and wounding thousands of soldiers belonging to both sides. Fateh Khanís army was killed almost to the last man.[9] He himself was wounded and fled from the battle field.[10] The victory of Attock fort enhanced the prestige of Maharajaís empire and career.

Maharaja Ranjit Singh, thereafter, seriously started his war preparations in early 1814 for a successful invasion of Kashmir. The bankers and stockists of Kashmir were ordered to stock fifty thousand maunds of food at Rajauri and at adjoining routes leading to the valley. Karam Chand was instructed to arrange war material. The Rajas of Akhnoor and Rajauri were asked to provide maximum facilities to the

Sikh troops reaching their territories in early February, 1814. Messages were also sent to the two brothers, Jahan Dad Khan and Atta Muhammad Khan, ex-chief of Attock and Kashmir respectively, to join the Sikh troops during Kashmir expedition. Also the Sikh officers at Attock fort were ordered to be in full control of Hasan Abdal-Muzaffarabad route so as to make it impossible for Wazir Fateh Khan to proceed towards Kashmir by that route with a view to providing armed assistance to his brother Azam Khan in the valley. It is worth recording that Jahandad Khan had earlier on 22 October, 1813, suggested Ranjit Singh to attack Kashmir promptly as Wazir Fateh Khan was then actively engaged in suppressing a revolt in Kandhar.[11] Ranjit Singh could not avail this opportunity due to the serious illness of his experienced General and army chief Dewan Mohkam Chand.[12]

On the other hand, Kashmir chief Azam Khan, on receiving complete intelligence about the military preparations of Ranjit Singh, knew that after the victory over Attock fort, the Sikh army would certainly invade the Kashmir valley. From 14 February, 1814 onwards, Azam Khan continued to encamp in Kashmir and fully engaged in recruiting, training and posting his best troops inside and outside the valley to keep a vigil on the strategic passes in the well known Pir Panjal mountain.[13] He himself supervised his cant-onments and other security arrangements at various important passes to provide blockade and make the entry of the Sikh army into the valley completely impossible. He also requested the neighboring hill states, especially in the south, to check and stop the entry of Ranjit Singhís army in to their territories. But none except the Punch chief, Ruh Ullah Khan agreed on being granted a robe of honour, a bejeweled under-turban and rupees fifty thousand in cash. Azam Khan fully strengthened the two forts outside Srinagar to check the entry of Sikh forces into the capital. Meanwhile Azam Khanís elder brother Wazir Fateh Khan also managed to rush from Kabul with a heavy force and reached Muzaffarabad. In June, 1814, he unsuccessfully advised the neighbouring hill chiefs to fight against Ranjit Singh.[14] Suddenly, Fateh Khan received intelligence about an immediate combined attack on Kabul by ex-Kashmir Chief Atta Mhammad Khan and late Taimur Shahís son Ayub Khan duly assisted by numerous Durrani Sardars and tribal chiefs.

The invasion of Kashmir in 1814 by Maharaja Ranjit Singh was being delayed only due to the indisposition of Diwan Mohkam Chand to hold the command of the Sikh army while the Chiefs of various states on

the south-west of Kashmir especially Jahan Dad Khan ex Attock Chief were pressing in hard to avail the opportunity and conquer Kashmir, under all circumstances whatsoever.[15] Earlier the joint Sikh-Afghan co-operation and action against Kashmir in 1812 had shown to the Maharaja the weakness of the Muslim hill chiefs of Bhimber and Rajauri both of which commanded the approach of the Pir Panjal mountain. Preliminary to an attack on Kashmir, the Sikh troops had already captured these two territories and had driven out their chiefs to seek shelter with Atta Muhammad Khan, the Afghan Chief of Kashmir.[16]

Maharaja Ranjit Singh, now, made all preparations for a large scale invasion on Kashmir valley. On 6 June, 1814, Maharaja himself led the army and reached Bhimber on the banks of river Jhelum. The Maharaja ordered the contribution of rupees twenty thousand from each Hill Raja surrounding the area of Nurpur and Jasrota. The Raja of Punchh, Rahullah Khan was asked to help in Sikh operation but he refused to cooperate.[17] He pleaded his pre-engagements with Kashmir Chief and the presence of his son as hostage with Azam Khan in Srinagar.[18]

Consequently, a Sikh detachment was sent under the command of Dewan Ram Dyal and Fateh Singh Ahluwalia which overcame the armed resistance offered by the Punch Chief at Thatha, five *kos* from Rajauri.[19] The Behramgala pass was captured. The Maharaja with his vast army finally encamped at Rajauri. From Rajauri, two routes lead to Pir Panjal pass. One connects Rajauri through the pass of Thana while the other marches by way of Punch connecting the Pir Panjal summit by the Tosha Maidan pass. To keep his control on both routes, Ranjit Singh bifurcated the entire army dispatching the main division by the Rajauri Thana route and taking the rest with himself with a view to guarding the Punchh-Tosha Maidan route while Dewan Mohkam Chand had repeatedly suggested to the Maharaja not to proceed beyond Rajauri but make it his camp and issue his orders from there and also should never take any hill chief into his confidence and further to keep a strict watch over their movements.[20] Unfortunately, the Maharaja inadvertently by-passed his valuable advice for which he, later on, suffered. Therefore, two divisions of Sikh army then marched on Kashmir; the main army commanded by Ranjit Singh proceeded by Punch route towards the Tosha Maidan pass while another under Dewan Ram Dyal and Sardar Dal Singh by a divisionary route through Baramula towards Supin inside Kashmir valley. The advance troops under Mit Singh inside the valley encountered much

opposition yet they were able to capture an important hill tract on 28th July, 1814.[21]

The Punchh route, by and large, was militarily a dangerous choice. Also the Punchh chief who was an ally of Kashmir Chief had intentionally rendered the necessities of life very scarce. The difficulties for food supply were, therefore, increased since supply managements between Rajauri and Punchh were unsatisfactory.

The progress of the expedition was much obstructed on account of heavy rains on 20 June, 1814.[22] The Pir Panjal mountain was still snow-covered; Sikh troops began to suffer from wet and cold. The line of supply could not be regularly maintained. Further the military operations were suspended. However the division commanded by the Maharaja himself arrived at Punch by the end of June, 1814 and the town had been evacuated. Here, the Sikh forces halted and after getting full supplies, moved towards Mandi arriving at Tosha Maidan on 18 July, 1814 where Atta Mohd Khan, Kashmir Chief, was encamped to check the advance of Sikh Army.[23] The attitude of the Raja of Punchh remained hostile despite repeated requests made by Faqir Aziz-ud-Din and Bhai Ram Singh, the two commanders of Sikh Army, because he had secretly vowed his allegiance to Azam Khan.[24] Meanwhile the intelligence had been received that the Sikh troops, under Ram Dyal and Dal Singh, after ascending the Pir Panjal Pass, had occupied Haripur, the gateway to the valley and then advanced on Supin, from where the defeated Kashmir troops had retired.[25] The Sikh army assaulted the well-guarded town but failed to dislodge the defenders led by Afghan commander Shakur Khan as they were fully prepared to push back the enemyís troops.[26] Immediately, the Afghan troops who held advantageous positions engaged the Sikh army, hurling upon them volleys of boulders, trees and bullets which killed and wounded a large number of troops of invading army, on the spot.[27] Still with unparalleled dare and firm determination, the surviving Sikh troops managed to push forward without causing a stampede. The nature appeared completely against the invaders.[28] They were soon caught by a cloud burst at such a high attitude. They were also not used to such a fast changing weather. The lightly dressed and improperly guided Sikh soldiers suffered heavily because of rain, hail and snow-storms which benumbed them rendering their muskets ineffective.[29]

At this critical juncture, Azam Khan, Kashmir Governor opened strong offensive against the main Sikh army under Maharaja Ranjit Singh

at Tosha-Maidan. The Sikh army hard pressed by lack of provisions and troubled by rain and sickness, ultimately retired to Mandi which town was set on fire. With the Afghan army in hot pursuit, the Maharaja endeavoured to reorganize his army demoralized by torrential rains. The roads were all under water; the soldiers began to desert and almost all baggage was lost. The remnants of Sikh army fell back on Punchh, but the retreat was conducted so irregularly and in such disorder that it became a disgraceful flight.[30]

Among Maharaja Ranjit Singhís commandants, Jeewan Mal, Muhammad Ghaus Khan, Mit Singh, Kaur Singh Dhari, Desa Singh Mann and Fateh Singh Chhachhi were precious causalities.[31] On reaching back at Bhimber, the Maharaja decided to leave the camp and returned to Lahore; where he, accompanied by a few attendants, arrived on 12 August, 1814.[32] The campaign had been a dismal failure.

On the other side, Ram Dayal, Sikh commander, stood his ground doggedly not far from Srinagar.[33] Azam Khan did not want the Punjabis so close to his capital for longer than he could help, and, having failed to dislodge Ram Dayal, opened negotiations with him. There was an exchange of presents. Azam Khan professed friendship for the Darbar and vowed not to side with its enemies. Commander Ram Dayal extricated himself from an awkward position and returned to Punjab.[34] But there is another view which attracts our attention is that Maharaja Ranjit Singh sent an urgent message to Azam Khan that if he was agreeable to the lifting of the siege of the Sikh troops, whom he had surrounded, and allow them to return to their camp, he was prepared to recall the invasion and return to Lahore.[35] Azam Khan accepted the offer, withdrew the siege, and allowed the Sikh troops to return to Maharajaís camp unchecked.[36] There is still another view given by a number of historians that the Sikh Commander, Ram Dayal and some of his leading Sardars serving with him, who had penetrated into the valley, were surrounded, and their supplies were cut off.[37]

But the detachment was allowed to retire and was furnished a safe conduct, to the Sikh Frontier only in consideration of the friendship professed by Kashmir Governor Azam Khan for Commander Ram Dayalís grandfather Dewan Mohkam Chand.[38] The indisposition had prevented the distinguished officer Dewan Mohkam Chand to personally take part in this expedition but he had sincerely warned Maharaja Ranjit Singh, however, of the serious difficulties he must expect if he allowed himself

to be overtaken in the hills by the rainy season and had particularly pointed out a determined opposition from the Muslim Chiefs and the people of Punchh and others. All had actually happened as the Dewan had predicted. The Lahore ruler returned to lament the deprivations of his Dewanís experience and judgment, no less than his tried skill and valour, in this important expedition. The illness, however, which prevented him from accompanying the Sikh army to Kashmir got serious, and, in October, soon after the return of the Maharaja to Lahore, he died amidst regrets and lamentation of well wishers to the power of the Sikhs, and to the kingdom of Maharaja Ranjit Singh. In his private character, Dewan Mohkam Chand, commadner-in-chief of the Sikh army, was progressive, up-right and enjoyed the confidence of the troops placed under his command and was very popular and respected amongst the entire Sikh community.[39]

The unexpected failure of Maharajaís Kahsmir expedition against Azam Khan shook up the Sikh rule in the hill region.[40] Towards the close of the year, the Muslim chiefs of Bhimber and Rajapuri revolted against Lahore Darbar while the Rajas of Punchh and Nurpur started behaving like independent rulers. The reputation lost by the Sikhs could not be retrieved by successive punitive expeditions sent from Lahore Darbar during the next four years. This catastrophe of 1814 seems to have taught Ranjit Singh a lesson. On the other hand, Kashmir Governor Azam Khan, after this victory, naturally called to account those leading Pundits whom he considered solely responsible for inducing Ranjit Singh to undertake the invasion of the valley. Many Muslim Sardars and Jagirdars also suffered along with the Pundits, for their connivance, by losing their estates, which were, however, on investigation, restored afterwards. The local soldiery was also dismissed by Azam Khan.[41] Unfortunately, at that time, the Kashmiris suffered from a famine which claimed a very heavy toll of human lives.

In 1819, Wazir Fateh Khan whose eyes had been pulled out[42] by Shah Kamran (son of Shah Mahmud and grandson of Shah Timur) ruler of Herat, invited Azam Khan, Kashmir Governor, to assist him in carrying out his ministerial duties and to fight Shah Kamran. Azam Khan secretly dispatched all his moveable property with Sehaj Ram to Kabul. Azam Khan appointed his younger brother Jabar Khan as Kashmir Governor and himself left for Kabul. He also ordered a large number of his Afghan troops to move towards Kandhar to punish the cruel ruler Shah Kamran.[43]

Jabar Khan was the last Afghan Governor in Kashmir. There are different views about his character and administration. Diwan Kirpa Ram says that the absence of Azam Khan from Kashmir had rendered the valley administratively and militarily very weak and insecure.[44] Jabar Khan, new Kashmir Chief, indulged in obnoxious terrorism, cruel extortions, inhuman communalism and unpardonable chauvinism.[45] The author of *History of Kashmir* and others are of the view that unlike his predecessors, Jabar Khan was, however, extremely mild and just, but was ordained to rule for four months only.[46] It is well known that Pandit Bir Bal Dhar, the revenue collector of Kashmir, had already gone to the court of Maharaja Ranjit Singh on account of humiliation from Azam Khan.[47]

As soon as Pandit Bir Bal Dhar, fugitive Revenue Collector of Kashmir, heard of Azam Khanís departure from Kabul, he urged Maharaja Ranjit Singh to attack Kashmir. Recollecting his previous experiences, the Maharaja, in the beginning, did not approve of the idea of immediate invasion. ëWait and Watchí was the policy he wanted to follow. At last, Pandit Bir Bal Dhar held himself responsible for all consequent loss in case of failure. As a guarantee, the Pandit surrendered his son Raj Kak Dhar, who was subsequently, offered a high administrative post during Maharajaís rule in Kashmir, as hostage to the court of Maharaja at Lahore. The Maharaja then agreed to follow Bir Bal Dharís advice particularly knowing the fact that a large portion of Afghan army of Kashmir was then fighting in Kandhar against Shah Kamran of Herat. Pyne opines that Wazir Fateh Khan had, by then, been killed by Prince Kamran.[48]

After completing military preparations for the third and final attack, the Maharaja released Sultan Khan of Bhimber from captivity and offered him a small jagir on the condition of his acting as a helper and guide for the Sikh army in that area. It was sheer misfortune that the chieftain, who had, only a few years ago, rallied a considerable support and given a resolute battle to the Sikhs which had made him a popular hero in the hilly tract, readily agreed to act as Maharaja Ranjit Singhís collaborator. Sultan Khan vowed on the ë*kalma*í to support to the proposed Sikh invasion and further strictly adhere to his commitments and honour all promises. The Maharaja, thereafter, asked Bir Bal to contact the *jagirdars, muqaddams* and other willing collaborators who took pride to be addressed as ëRaisí and to secure from them written or verbal pledge of support.[49] It is claimed that some of them sincerely joined Aghar Khan of Rajauri and

gave a written undertaking in ësaffroní ink. The Maharaja appeared to have been keen to secure the support of the local chiefs and big *jagirdars* form Bhimber up to Shopian to ensure that the army secured a free and peaceful passage and that the ërearí of the army was safe whilst it advanced. The release of Sultan Khan and the pledge by Aghar Khan had the same purpose in view. Letters and messages were then despatched to all Sardars and the subordinate chiefs to assemble at Lahore along with the detachments of their troops.[50]

Misr Diwan Chand, the hero-conqueror of Multan, was appointed Commander-in-Chief of the Sikh army.[51] He was directed to proceed to Rajauri accompanied by Diwan Dhanpat Rai and some top army commanders.[52] He was also instructed to keep in readiness the great canons at Bhimber and to take with him only light guns and musketry considering the nature of hilly terrain. The advance column left Lahore on 26th February, 1819 under the command of Prince Kharak Singh while the Maharaja marched personally on 19th April, 1819 and set up his base camp at Wazirabad (Gujrat). The army was divided into three columns. The main column was to stay at the base camp with the Maharaja himself in command. The other two columns, one under Misr Diwan Chand and the other under Prince Kharak Singh were despatched through Rajauri. The troops were also accompanied by the most outstanding Sikh generals viz. Hari Singh Nalwa, Jawala Singh, Akali Phula Singh Nihang and Gulab Singh. Kharak Singh marched via Jammu while Misr Diwan Chand moved through Bhimber. From Rajauri, Misr Diwan Chand informed the Maharaja that Aghar Khan rendered valuable assistance.[53] The cavalry, had reached Rajauri, but as the arrival of the infantry was still awaited, it was considered expedient to resume the advance.[54] The Maharaja, therefore, personally moved to Bhimber. Mohammad Yusuf Saraf observes that due to the loot of the Sikh soldiery at Rajauri, the religious minded Aghar Khan, the local Muslim Chief, left the Sikh troops suddenly and began harassing the isolated groups of Sikh army.[55] The common view is that Aghar Khan deserted the Sikh army to save the Muslim rule in Kashmir Valley and particularly in the small states situated in the south of Kashmir.

Punchh, which was known as ìParnotsaî at the time of visit of Hieun Tsang and was under the suzerainty of Kashmir, was then ruled by Ruhullah Khan whose son had been detained by the Afghans as a hostage.[56] ìHe, therefore, again expressed his inability to support the

Sikhs. He was expelled and the territory was occupied by the Lahore Darbar. The Muslims had also no particular passion to be pleased with the Afghan rule which had dealt with them as harshly as with local Hindus.

Accompanied by Raja Sultan Mohd. Khan of Bhimber, who was released from captivity after seven years, Misr Diwan Chand reached Bhimber in May 1819 and within a fortnight occupied Rajauri and Punchh and also secured all the ëpassesí in the Pir Panjal mountain region. The routes over Pir Panjal, now lay open to the Sikh forces, who, advancing rapidly, descended into the valley and halted only at Sarai Ali. Meanwhile Prince Kharak Singhís army advanced towards Surdi Thana, and the Maharaja with the third division, came upto Bhimber. Jabar Khan, the acting Governor of Kashmir, had taken up position with his five thousand men at Supin towards which the entire Sikh force advanced and the battle was fought on 5 July, 1819.[57] The Afghan forces of Kashmir were utterly routed and fled across the mountain. Cunningham says that it was almost bloodless battle.[58] Owing to the superiority of number of daring Sikh troops, Afghan army lost heart.[59] Their leaders, however, fought desperately. Jabar Khan is said to have sustained eighteen wounds and was picked from the battlefield by his adjutant who ordered immediate retreat. It was after some days that Jabar Khan recovered consciousness. Later on, taking his precious property with him, he left for Kabul by way of Baramula, thus leaving the Sikh army in complete possession of the Kashmir Valley. The Valley of Kashmir now lay at the mercy of the victorious Sikh army. The triumphant entry to the city was made, and the surrounding forts of Shergarh and Azamgarh surrendered. The Maharaja announced the annexation of Kashmir to his Kingdom. He appointed Diwan Moti Ram (son of late Diwan Mohkam Chand) as its first Governor and Diwan Devi Dass to be the Chief of the Settlement of Kashmir. Thence the Maharaja returned to Lahore to celebrate the victory of his army.

The two factors that helped the Maharaja in conquest of Kashmir in 1819 were the acquisition by him of immense booty from the fall of the fort of Multan in 1818, and the withdrawl of almost all the veteran Afghan troops from the valley to beyond the Indus in the internecine war of Afghanistan.î[60] Raw militia, writes G.M.D. Sufi, left in the valley were no match against the reorganized Sikh army well provided with the recent gains of Multan.[61]

References

1. Dewan Kirpa Ram, *Gulab Nama*, Srinagar, 1876, pp. 132-137.
2. H.L.O. Garrett and G.L. Chopra, *Events at the Court of Ranjit Singh*, Patiala, 1970.
3. *Ibid*., p. 88.
4. *Ibid.*, p. 87.
5. *Ibid.*, p. 89.
6. *Ibid*., p. 92.
7. *Ibid*., p. 66.
8. J.D. Cunningham, *A History of the Sikhs*, p. 138.
9. Henry Prinsep and William Murray, *History of the Punjab*, Vol. II, London, 1846, pp. 15-16.
10. H.L.O. Garret and G.L. Chopra, *op. cit.,* p. 78.
11. *Ibid*., pp. 100-107.
12. *Ibid*., p. 151.
13. *Ibid*., p. 134.
14. G.M.D. Sufi*., History of Kashmir from Earliest Times to our Own*,Vol. 1, Light and Life Publishers, Jammu, 1974, p. 331.
15. Khushwant Singh, *Ranjit Singh, Maharaja of Panjab*, London, 1962, p. 246.
16. Henry Prinsep, *op. cit*., pp. 7-8
17. *Ibid*., p. 83.
18. Muhammad Latif, *The History of the Punjab ,* Calcutta, 1892, p. 394.
19. Bikramjit Hasrat, *Life and Times of Ranjit Singh*, Hoshiarpur, 1977, p. 102.
20. H.L.O. Garret and G.L. Chopra, *op. cit*., p. 156.
21. *Ibid*., p. 159.
22. Henry Prinsep, *op. cit*., p. 84.
23. *Ibid*., pp. 7-8.
24. Sohan Lal Suri, *Umdat-ut- Tawarikh*, Vol. II, Lahore 1885-1889, p. 156.
25. *Ibid.,* p. 157.
26. G.T. Vigne, *Travels in Kashmir, Ladakh, Iskardo,* London, 182, p. 254.
27. Sohan Lal Suri, *op. cit*., Vol. II, p. 156.
28. Khushwant Singh, *A History of the Sikhs*,Vol. I, p. 246.
29. G.T. Vigne, , *op. cit*., p. 254.
30. *Ibid.,* p. 255.
31. Sohan Lal Suri*, op. cit*., p. 160.
32. Bikrmajit Hasrat, *op. cit*., p. 103.

33. *Ibid*., p. 103.
34. *Ibid*., p. 248.
35. Kanahaya Lal, *Zafar Nama ñIñ Ranjit Singh,* Lahore, 1876, p. 242.
36. Muhammad Yousuf Saraf, *Kashmiriś Fight for Freedom*,Vol. I, p. 71.
37. Henry Prinsep, *op. cit*., p. 24.
38. Muhammad Latif, *op. cit*., p. 405.
39. Henry Prinsep, *op. cit*., pp. 80-86.
40. *Ibid*., p. 30.
41. G.M.D. Sufi, *op. cit*., p. 332.
42. Attar Singh, Balbir Singh et.el. (eds). *English-Punjabi Dictionary*, Punjab State University Text Book Board, Chandigarh 1990 (reprint), p. 905
43. G.M.D. Sufi*, op. cit*., p. 334.
44. Diwan Kirpa Ram, *Gulabnama,* pp. 132-136.
45. Khushwant Singh, *History of the Sikhs*, Vol. I, p. 254.
46. G.M.D. Sufi*, op. cit*., p. 334.
47. Diwan Kirpa Ram, *op. cit*., p. 87.
48. C.H. Payne, *A Short History of the Sikhs*, p. 67.
49. *Ibid*., p. 98.
50. Henry Prinsep, *op. cit*., p. 51.
51. Charles Ellison Bates, *A Gazetteer of Kashmir*, 1873, p. 110.
52. *Ibid*.
53. Henry Prinsep, *op. cit*., p. 51.
54. Khushwant Singh, *op. cit*., pp. 254-55.
55. Mohammad Yusuf Saraf, *op. cit*., p. 75.
56. *Ibid*., p. 75.
57. Henry Prinsep, *op. cit*., p. 52.
58. J.D. Cunningham, *op. cit*., p. 143.
59. G.M.D. *Sufi, op. cit.,* p. 334.
60. *Ibid.*, p. 335.
61. *Ibid.*

GURBANI SANGEET : A BIBLIOGRAPHY

Ruby Vig

Generally, the Gurbani Sangeet is believed to have originated, evolved and developed during the lifetime of the Sikh Gurus. Although its basis is primarily the Indian classical music, but it has some distinct and peculiar features of its own. As a result of these distinct and independent features, it has acquired for itself a unique place in Indian music. The major reason behind this was that the Gurus and their court poets and balladeers composed some *dhunis* (tunes) which are distinct and different from those that we find in Indian music. Their distinctness is primarily based upon the fact that they depend on Indian classical as well as folk music. Secondly, in Gurbani Sangeet the use of popular film tunes is strictly prohibited. Consequently, it has acquired a different character and a distinct style of singing.

A close look at the historical background of the Gurbani Sangeet, reveals that almost all the compositions of the great protagonists of the Bhakti movement who took upon themselves the task of social reformation and religious regeneration during the medieval times have been composed in musical measures. The Sikh Gurus realized the significance of this music tradition and set all their compositions to various musical measures and thus created a distinct style of singing which later on came to be known as Gurbani Sangeet.

During the last five hundred years, several developments in Gurbani Sangeet have taken place. Various musicologists and scholars have so far produced a lot of research work with the aim of understanding Gurbani Sangeet as a distinct style of devotional singing. They have taken note of its evolution in history besides of explaining its theoretical assumptions and characteristics. Our objective of preparing this bibliography is to enlist all the works on Gurbani Sangeet that has seen the light of day till date so that it may serve as useful tool for the students, researchers and academician working in this field. This bibliography will also be an important document in preparing a history as well as evaluating the work done so far. Therefore, every possible effort have been made to include in this bibliography each and every work that is related with the Gurbani Musicology. It begins with books followed by research papers/articles, journals/magazines and dissertations.

The books included in this bibliography bring out both the theoretical and practical aspects of Gurbani Music. They also provide detailed description of the evolution and development of Gurbani Sangeet and how the tradition of Gurbani Sangeet acquired a unique form of devotional singing which

is quite different than Indian musical systems and subsequently developed into a distinct school during the lifetime of the Sikh Gurus. Also included in these books are all the details of different *kirtan* styles initiated by the Gurus in the form of *chaukis* which have since then been popularly sung in the Harimandar Sahib (at Amritsar) and other Sikh shrines.

In these books on Gurbani Sangeet, the tradition of *kirtan* based on ragas or musical measures as maintained by the *kirtankars* or singers of Sikh scriptural hymns, has also been dealt with. In the present study works that give the information about various prevalent schools of *Kirtan* and about the *Kirtankars* who underwent training in these schools and their styles of singing have also been included. Books on the musical instruments played by these schools are also available and thus they also find a place in this bibliography. The tradition of *kirtan chauki* introduced by the Gurus as a part of the Gurbani *kirtan* has also been discussed in the books which have been listed here. Some of the books mentioned here are related to the academic curriculum, obviously the seekers of knowledge about the Gurbani *kirtan* can also make use of these books.

Apart from the thirty-one major ragas or musical measures used in the Sri Guru Granth Sahib, the composite as well as minor ragas along with the ragas connected with the seasons have also been discussed with their appropriate respective *bandish* in these books. Some of these books also inform us about the style of *kirtan* which was prevalent in the ancient ragas. A few of the books also explain the term *Partal*. The entire corpus of Sri Guru Granth Sahib has been set according to classical and folk musical measures. One can obtain indepth and detailed knowledge about these musical measures from these books.

Apart from this, one can acquire a lot of knowledge about Gurbani Sangeet from various articles and research papers authored by various scholars and musicologists that have been published in different journals and magazines. These journals and magazines are publised monthly by various institutions devoted to the study of Gurbani Sangeet. Write ups that have appeared in different newspapers also provide to readers very useful information and knowledge about Gurbani Sangeet. Apart from this, in various academic and educational institutions, many researchers are engaged in research in this field. They are in need of knowledge about the books and research articles that deal with the subject of Gurbani Sangeet. They can search out the source material that may be useful for the understanding of theoretical as well as practical aspects of Gurbani Sangeet.

The objective has been to make this bibliography useful to the students, researchers, scholars and musicians who are actively engaged

in the propagation of Gurbani Sangeet.

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਮਾਧਵ ਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ (ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਆਲਮ) ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਨਿਰਣਯ ਪੜਚੋਲ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

ਅਗਰਵਾਲ, ਵਿਨੈ ਕੁਮਾਰ, ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, *ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998.

ਅਣਖੀ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ, *ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਭ ਸੱਚ ਹੈ*, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007.

ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992.

_____, *ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ*, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ- ਬੋਧ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1992.

ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ: ਨਵ ਪਰਿਪੇਖ*, ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, 1990.

_____, *ਸੰਗੀਤ ਸੰਚਾਰ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

_____, *ਸੰਗੀਤ: ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, (ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999.

ਅਰੋੜਾ, ਸ਼ਰਨ, *ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

ਐਬਟਾਬਾਦ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ*, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1989.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ* (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998.

ਔਲਖ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਮਾਣ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਰਾਗ ਨਾਦ ਸ਼ਬਦ ਸੋਹਣੇ- ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1992.

ਸੰਧੂ, ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, *ਰਾਗ ਰਤਨ*, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਇਨੀਸ਼ਿਏਟਿਵ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009.

ਸਰਲ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸਰਲ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਿਆ*, ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਗ੍ਰੰਥ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

_____, *ਰਾਗ ਸਰੂਪ ਨਿਰਣੈ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

_____, *ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੰਗੀਤ (31 ਮੁਖ ਰਾਗ)*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2008.

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਿਆ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

_____, *ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਤਬਲਾ ਗਾਈਡ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.

ਸੁਨੀਤਾ ਕੌਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਕੈਡਮੀ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਸੁਧਾਰ, ਕਲਕੱਤਾ, 1989.

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿੱਚ ਗਉੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ*, ਕਲਗੀਧਰ ਟਰਸਟ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੜੂ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਰਮੌਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 1999.

ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, *ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991.

ਸੋਚ, ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਅਨਮੋਲ ਹੀਰੇ*, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.

ਸੋਢੀ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸਰੰਦਾ ਤੇ ਸਮਾਧੀ*, ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1983.

_____, *ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਸਿੱਖ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2009.

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, *ਈਸ਼ਰ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001.

ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ, *ਨਮੋ ਗੀਤ ਗੀਤੇ*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1976.

_____, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ*, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008.

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬੋਧ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਗ੍ਰੇਸ਼ੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨ ਨਿਰਣਯ*, ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1981.

ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

ਕਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ , *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ*, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ 2010.

_____, *ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਬਦਿ ਸੋਹਣੇ*, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਲ ਬਾਬਾ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜੀ, ਤਰਨਤਾਰਨ, 2012.

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ* (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਲਖਣਤਾ*, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ* (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੰਬਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.

ਕਰੀਰ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, *ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਸੁਲਖਣੀ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਕੰਵਲ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, *ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2003.

_____, *ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ: ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2003.

ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸ਼ਬਦ ਅਨਾਹਦ*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ*, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010.

ਕੰਵਲ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.

ਕੋਹਾੜਕਾ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਰਾਗ ਨਾਦ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ)*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

_____, *ਵਿਸਮਾਦੀ ਸੰਗੀਤ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ)*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

_____, *ਨਿਰਮਲ ਨਾਦ*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003.

_____, *ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ)*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003.

_____, *ਸ਼ਬਦ ਸੁਰ ਸਾਂਝ, (ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ)*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2003.

_____, *ਰੰਗਲੇ ਰਾਗ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ)*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004.

ਗੰਧਰਵ, ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ, *ਸੁਰ ਸਿਮਰਨ ਸੰਗੀਤ* (ਭਾਗ ਇਕ ਤੋਂ ਸੱਤ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1961.

ਗਿੱਲ, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ*, ਪੁਸ਼ਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1979.

_____, *ਬਾਣੀ: ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ*, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਪਲਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1991.

_____, *ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010.

ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, *ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੋਧ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸੰਗੀਤ ਮਿਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਹਰਿਆਣਾ, 1979.

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ: ਰਾਗ ਕੋਸ਼*, ਪਵਿਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1983.

_____, *ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ ਉਸਤਾਦ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

_____, *ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ*, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1991.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

_____, *ਗਾਇਨ ਬੰਦਸ਼ਾਵਲੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ: ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000.

_____, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

_____, *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਰਤਨ*, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

_____, *ਗੁਰ ਸਬਦ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ*, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, *ਬਾਰਾਮਾਹ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ: ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1986.

ਗੋਸਲ, ਏ.ਐਸ., *ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਗੀਤ*, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1982.

ਚਰਨ ਸਿੰਘ, *ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ*, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958.

_____, *ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ*, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1960.

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਨਵੀਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002.

ਚੰਦਨ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਰੀਤ* (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ), ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

_____, *ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਰੀਤ: ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004.

_____, *ਸਰਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਰੀਤ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007.

_____, *ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਰੀਤ* (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 31 ਰਾਗ), ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009.

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, *ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ*, ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਰਾਗੀ), *ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ*, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਰੰਗਲੇ ਰਾਗ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ*, ਸਿਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004.

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, *ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ: ਸੰਗੀਤਕ ਪਰਿਪੇਖ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, *ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਰਿਪੇਖ*, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.

_____, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ*, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007.

ਜਤਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ*, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.

ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ, *ਟਕਸਾਲੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2001.

_____, *ਮਸਤੂਆਣਾ ਟਕਸਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011.

ਜੋਸ਼, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਖੱਸ਼ਟ ਰਾਗ ਕਿਨ ਗਾਏ? ਅਰਥਾਤ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਝਮੇਲਾ*, ਗੁਰਮਤਿ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਮੋਹਾਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਰਾਗ ਰਤਨ*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002.

_____, *ਰਾਗ ਅਤੇ ਰਸ*, ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਤਲਵਾੜਾ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ* (ਭਾਗ- ਪਹਿਲਾ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992.

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਕਲਾ*, ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, *ਵਾਦਨ ਕਲਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.

_____, *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977.

_____, *ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1979.

_____, ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, *ਭਗਤ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992.

_____, *ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1993.

_____, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟਰੱਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1994.

_____, *ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

_____, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

_____, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000.

_____, *ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004.

_____, *ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008.

_____, ਅਲੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, *ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਕੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011.

_____, *ਭਗਤਿ ਹੇਤ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਮਲੋਟ, 1985.

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ* (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1984.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1988.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ* (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1991.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ* (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1993.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ*, (ਭਾਗ ਚੌਥਾ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1996.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2004.

ਦੀਵਾਨਾ, ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਜੀਵਨ ਸਰਲ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਿਆ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

_____, *ਜੀਵਨ ਸਰਲ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਿਆ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007.

ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਵਿਦਿਆਰਥੀ), *ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ*, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗ ਸੰਬੋਧ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ*, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

_____, *ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ*, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

_____, *ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

_____, *ਕੀਰਤਨ: ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੂਪ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992.

ਨਰੂਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਸੰਗੀਤ ਸਮੀਖਿਆ*, ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ ਪੁਤਲੀਘਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ*, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,1983.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

_____, *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ*, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992.

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ*, ਨਵੀਨ ਬੋਧ, ਮੁੰਬਈ, 1977.

ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ (ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ), *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

_____, *ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਬੀਬੀਆਂ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2013.

ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ*, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1979.

ਪਦਮ, ਵਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ*, ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.

ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ, *ਸਵੱਰ ਸਮੁੰਦ*, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1996.

_____, *ਸਹਜ ਧੁਨਿ*, ਲਿਟਰੇਚਰ ਐਂਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1997.

_____, *ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਸੁਲਖਨੀ*, ਸਵੱਰ ਸਮੁੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1998.

_____, *ਸਵੱਰ ਸਮੁੰਦ* (ਸਬਦ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ), ਸਵੱਰ ਸਮੁੰਦ ਕੀਰਤਨ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009.

_____, *ਸਮੁੰਦ ਸਾਗਰ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011.

_____, *ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਉਤਮ ਧੁਨਾ*, ਸਵੱਰ ਸਮੁੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011.

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, *ਸੁਰ ਇੰਦ੍ਰਾਵਲੀ* (ਸ਼ਬਦ-ਰੀਤ-ਰਤਨਾਵਲੀ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ ਭੰਡਾਰ, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1922.

ਪਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਾਲ, *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ*, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.

ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, *ਵਾਦ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਟੀਚਰ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਾ* (ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ), ਗੁਰਮਤਿ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਹਰਿਆਣਾ, 1995.

ਬੇਦੀ, ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010.

ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗ ਵਿਵੇਚਨ*, ਨੀਲਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2007.

ਮਸਕੀਨ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), *ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ), *ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ*, ਸਾਹਿਤ ਰੰਗ ਗਠਨ ਸਾਰੰਗ, ਮੋਹਾਲੀ, 2006.

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਸੋਰਠਿ*, ਸਾਹਿਤ ਰੰਗ ਗਠਨ ਸਾਰੰਗ, ਮੋਹਾਲੀ, 2007.

_____, *ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਗ ਟੋਡੀ, ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ*, ਸਾਹਿਤ ਰੰਗ ਗਠਨ ਸਾਰੰਗ, ਮੋਹਾਲੀ, 2007.

_____ ,*ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ*, ਸਾਹਿਤ ਰੰਗ ਗਠਨ ਸਾਰੰਗ, ਮੋਹਾਲੀ, 2008.

_____, *ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਗੋਂਡ*, ਸਾਹਿਤ ਰੰਗ ਗਠਨ ਸਾਰੰਗ, ਮੋਹਾਲੀ, 2009.

ਮਤਵਾਲਾ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, *ਭਗਤਿ ਭਾਇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰੀਐ*, # 2225, ਸੈਕਟਰ 44-C, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2000.

ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ*, 21ਵੀਂ ਸੈਂਚੁਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.

ਮੇਜਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, *ਸੰਤ ਗਾਥਾ* (ਭਾਗ- ਦੂਜਾ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1999.

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਜਗਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, *ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 1996.

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਿਆ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ*, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1998.

ਰਤਨਜੋਤ, ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, *ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2006.

ਲਾਲ ਸਿੰਘ, (ਗਿਆਨੀ), *ਚੌਂਕੀ ਸਾਹਿਬ ਮਰਿਯਾਦਾ*, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਵਿਜ, ਅਨਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਯੂਥ ਕੀਰਤਨ ਬੁਕ*, ਸੰਗੀਤ ਸਦਨ, ਓਟਾਵਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸੰਗੀਤ ਸਦਨ, ਓਟਾਵਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਵਿਰਦੀ, ਨੀਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨਤਾ*, ਮਾਡਰਨ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

English Books :

Chandan, Kulwant Singh, *Saral Sikh Sangeet Reet*, Chattar Singh Jiwan Singh, Amritsar, 2013.

Daljit Singh (Bhai), *Sikh Sacred Music,* Sikh Sacred Music, Ludhiana, 1967.

Doabia, Harbans Singh, *The Sacred Asa Di Vaar,* Singh Brothers, Amritsar, 1988.

Gian Singh, *Gurbani Sangeet*, Shiromani Gurudwara Prabandhak Committee, Amritsar, 1961.

Gill, Ranjit Singh, *Adi Granth Paintings: Raga-Ragmala and Baramaha*, Aravali International, New Delhi, 2002.

Gurnam Singh, *Sikh Musicology* (Sri Guru Granth Sahib and Hymns of the Human Spirit), Kanishaka Publishers, New Delhi, 2001.

_____, *Gur Shabad Kirtan*, Gurmat Parkashan, Patiala, 2005.

_____, *Sikh Sacred Music*, Gurmat Parkashan, Patiala, 2008.

_____,Gurmat Sangeet Terminology, Punjabi University, Patiala, 2012.

Gursharan Singh, Jagir Singh, *Essays on Gurmat Sangeet in Honour of Sardar Jodh Singh,* Sardar Jodh Singh Memorial Trust, Patiala, 1994.

Guy L. Beck, *Sacred Sound*, Narendra Prakash Jain, New Delhi, 2010.

Harbans Singh, *Encyclopedia of Sikhism*, Punjabi University, Patiala, 1997.

Hardeep Kaur, *Namo Geet Geete*, Sikh Missionary College, Ludhiana, N.D.

Kanwal, Gurcharan Singh (Ragi), *Kirtan Nirmolak Heera and The Art of Music,* New Delhi, 1998.

Khalsa, Guru Das Singh, *Songs to the Infinite* (Sacred Hymns of the Sikhs), Vol. I. Khalsa Spirit Foundation, New Maxico, 2004.

Khalsa, Kudrat Kaur, Gurdas Singh Khalsa, *Riyaz* (An Introduction to the Practice of Gurbani Kirtan in Raag), Vol. I, Khalsa Spirit Foundation, New Maxico, 2002.

Kuckertz, Joseph, *Origin and Development of the Rabab,* Malaysian Society for Asian Studies, Kuala Lumpur, Malaysia, 1969.

Mansukhani, Gobind Singh, *Hymns from the Guru Granth Sahib,* Hemkunt Press, New Delhi, 1975.

_____, *Indian Classical Music and Sikh Kirtan,* Oxford and IBH Publishing Company, New Delhi, 1982.

Menon, Raghav, R.K.L. Saigal, *The Pilgrim of the Swara,* India Book Company, New Delhi, 1978.

Nijhawan, Michael, *Dhadi Darbar: Religion, Violence, and Performance of Sikh History,* Oxford University, New Delhi, 2006.

Nirmal Das, *Songs of Kabir from Adi Granth,* State University of New York Press, Albany,1992.

Paintal, Ajit Singh, *The Contribution of Ragis and Rababis to the Sikh*

Devotional Music, Oriental Publsihers, New Delhi, 1978.

Paramjot Singh, *Swar- Samund* (Shabad- Reet- Ratnavali), Bhai Samund Singh Gurmat Sangeet Academy Trust, Ludhiana, 2001.

Protopapas, Janice Eyer, *Sikh Shabad Kirtan: The Musicology of Sacred Memory,* Publication Bureau, Punjabi University, Patiala, 2013.

Suchs, Curt, *The History of Music Instruments,* Mortan and Company, New York, 1950.

Sukhwant Singh, *Raag Saroop Nirnai: Sri Guru Granth Sahib,* Gurdwara Gur Gian Parkashan, Ludhiana, 2008.

Surinder Singh, *Mera Mun: Shabads and Music from the Sikh Scriptures,* Sikh Music Heritage, Saffron, 2001.

Sushil Kumar, *Saints and Their Contribution in Classical Music,* Vol. I, Vista International Publishing House, New Delhi, 2006.

fgUnh fd rkc

खन्ना, जतिन्दर सिंह, *मध्यकालीन धर्मों में शास्त्रीय संगीत का तुलनातमक अध्ययन,* अभिशेक पब्लिकेशंस, चण्डीगढ़, 1992.

गुरनाम सिंह, यशपाल शर्मा, *गुरमति संगीतः राग रत्नावली,* शब्द निधि प्रकाशन, नई दिल्ली, 1999.

चन्दन, कुलवन्त सिंह, *सरल सिक्ख संगीत रीत,* भाई चतर सिंह जीवन सिंह, अमृतसर, 2009.

नरूला, डी.एस., *गुरू नानक संगीतज्ञ,* न्यू बुक कंपनी, जालंधर, 1978.

प्रभजोत कौर, *सहज धुन, (शब्द रीत रत्नावली),* स्वर समुन्द प्रकाशन, लुधियाना, 2004.

भगवन्त कौर, *गुरबाणी राग विवेचन,* नीलम पब्लिशरज़, जालन्धर, 1998.

सुखवन्त सिंह, *राग स्वरूप निर्णयः श्री गुरू ग्रन्थ साहिब,* गुरद्वारा गुरज्ञान, जवदी कलां, लुधियाना, 2007.

हरजस कौर, *गुरमति संगीतः परिचात्मक अध्ययन,* संगीत प्रकाशन, पटियाला, 1993.

ਸਹਾਇਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

ਅਣਖੀ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਨਿਰਗੁਣੀਆਰਾ - ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ*, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ 2004.

ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਗਸਤ 2008.

ਗਰਗ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਯਨ (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ (ਹਿੰਦੀ)*, ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਆਲਯ ਹਾਥਰਸ, ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1997.

ਗਰੇਵਾਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ-ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)*, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਕਤੂਬਰ 1992.

ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਕੀਰਤਨ ਅੰਕ,* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਰਵਰੀ 1978.

_____, *ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਕੀਰਤਨ ਅੰਕ,* (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ 1978.

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.), *ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ- ਕੀਰਤਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ,* ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2003.

ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.), *ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਸੰਬਰ 2003.

Journals/Magzines

Bhisc, Usha R., "Veena in Mythology" (Special Issue on Music Mythology), *In Journal of the Indian Musicological Society,* vol. 16, No. 2, Dec. 1987.

Bor, Joep, "The Voice of Sarangi, An illustrated History Bowing in India", Vol- 15-16, of *Quartly Journal, National Centre for the Performing Arts,* 1987.

Buchner, Alexander, *Musical Instruments Through the Ages,* Batchworth Press, London, 1961.

Saran Singh (ed.), *The Sikh Review,* The Sikh Cultural Centre, Kolkata, March 2010.

Sharma, Premlata, *Harmonium and Hindustani Light Classical Music,* April-June 1971.

ਕੋਸ਼ :

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, *ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ-ਰਾਗ ਕੋਸ਼,* ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1964.

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, *ਮਹਾਨਕੋਸ਼,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.

ਪਦਮ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000.

_____, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼,* ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985.

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ :

ਉਤਮ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੈ", *ਸਿੱਖ ਫੁਲਵਾੜੀ,* ਫੀਲਡ ਗੰਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਈ 2005.

ਉਦਾਸੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇਵ, "ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ", *ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਿਆਨ*, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਸਮਾਨਾ, 2008.

ਉੱਪਲ, ਸੇਵਕ ਸਿੰਘ, "ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ", *ਵਿਦੇਸ਼ ਫੇਰੀ*, ਫਤਹਿਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਅਸ਼ੋਕ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, "ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

_____, "ਰਾਗਮਾਲਾ ਕਿਉਂ ਪੜੀ ਜਾਏ", *ਆਤਮ ਰੰਗ*, ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਜੱਥਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਗਸਤ 2005.

ਅਗਰਵਾਲ, ਵਿਨੈ ਕੁਮਾਰ, ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ", *ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ", *ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ", *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ*, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ: ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਨਵ ਪਰਿਪੇਖ*, ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, 1990.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ: ਨਵ ਪਰਿਪੇਖ*, ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, 1990.

_____, "ਰਹਾਉ ਪ੍ਰਬੰਧ: ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ: ਨਵ ਪਰਿਪੇਖ*, ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, 1990.

_____, "ਪੜਤਾਲ: ਨਵ ਵਿਵੇਚਨ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ: ਨਵ ਪਰਿਪੇਖ*, ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, 1990.

_____, "ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਧਾਨ", *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ (ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1992.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰਿਪੇਖ", *ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ", *ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

_____, "ਰਹਾਉ: ਬਾਣੀ ਪਰਿਪੇਖ", *ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

ਅਰਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬ, "ਨਾਨਕੁ ਸਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ", *ਸਚਖੰਡ ਪੱਤਰ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੋਰਡ ਤਖਤ ਸਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਨੰਦੇੜ, ਦਸੰਬਰ 2008.

ਅਰੋੜਾ, ਵਿਜੈ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ", *ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਿਆ*, ਏ.ਪੀ. ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਅਰੋੜਾ, ਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ", *ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆੱਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਡਿਫਰੈਂਟ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵਸ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਤੂਬਰ 2005.

ਅਲਗ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਕਲਪ*, ਅਲਗ ਸ਼ਬਦ ਯੁੱਗ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007.

ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, "ਅਬਦੁਲਾ ਤੇ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ", *ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

_____, "ਬਾਬਕ ਰਬਾਬੀ", *ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

_____, *"ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ"*, *ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

_____, "ਚੂਹੜ ਰਬਾਬੀ", *ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ*, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

ਸਹਗਲ, ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, "ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਭ ਸਚ ਹੈ", ਐਮ. ਪੀ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2004.

ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, "ਮਹਿਮਾ ਕੀਰਤਨ", *ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਨਗਾਰਾ*, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1963.

_____, "ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ", *ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀਆਂ*, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1969.

_____, "ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਨਗਾਰਾ", *ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਨਗਾਰਾ*, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1993.

_____, "ਦਾਨਾ ਤੋਂ ਮਰਦਾਨਾ", *ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਨਗਾਰਾ*, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1993.

ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਸੰਬਰ 2005.

ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ", *ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ*, ਸਿੱਖ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2004.

_____, "ਅੰਕ ਅੰਕਣ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਸਿੱਖ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008.

_____, "*ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ*", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਸਿੱਖ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2009.

ਸਵਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, "ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ", *ਮੱਧਯੁਗੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ*, ਹਿੰਦੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004.

ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਕਿਰਤ, ਕੀਰਤੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ", *ਜਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਏ*, ਹਰਿਦਰਸ਼ਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਸ਼ਕ", *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

_____, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ", *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

_____, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ", *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

ਸਾਬਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, "ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਖੂ: ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ", *ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

_____, "ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ", *ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ*, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਦਿੱਲੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2006.

ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਈ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੌ ਧੁਨੀਆਂ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਅੰਕ ਪੰਜਵਾਂ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ 2010.

_____ "ਬਾਰਾਮਾਹ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਅੰਕ ਦੂਜਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ 2010.

ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਸੀਸ ਗੰਜ*, ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨਵੰਬਰ 2004.

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਤਰਜਾਂ", *ਸੱਚ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ*, ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਜੁਲਾਈ 1997.

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਪੁਰ ਖੇੜਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਮਈ 2007.

_____, "ਰਾਏ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਜੀ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਪੁਰ ਖੇੜਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਮਈ 2007.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ*, ਰੋਹਿਣੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ 2007.

ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ, "ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੇ ਅਣਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੋਬ ਲਈ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਪੁਕਾਰ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਯੋਗੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਸੋਢੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਬਾਬੇ ਜੀ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਦਵਤਾ", *ਸਰੰਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ*, ਲੰਡਨ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਸਰੰਦਾ ਤੇ ਸਮਾਧੀ", *ਸਰੰਦਾ ਤੇ ਸਮਾਧੀ*, ਲੰਡਨ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਸ਼ਾਨ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, "ਸਿਰੀ ਰਾਗ", *ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਾਣੀ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007.

_____, "ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ", *ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਾਣੀ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ 2007.

ਹਉਰਾ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, "ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ" *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ 1982.

ਹਮਦਰਦ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ", *ਸਾਹਿਬ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਬਰਮਿੰਘਮ, ਯੂ.ਕੇ., ਅਗਸਤ 2005.

ਹਰਕਿਰਤ ਕੌਰ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ", *ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਦਸੰਬਰ 2007.

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰ", *ਪੰਚਬਟੀ ਸੰਦੇਸ਼*, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2007.

_____, "ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ", *ਐਮ.ਪੀ. ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਿਊਜ਼ ਲੈਟਰ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੰਪਲੈਕਸ, ਭੋਪਾਲ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਨਵੰਬਰ 2009.

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, "ਰਾਗਮਾਲਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ", *ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਅਤੇ ਖਾਰੀ ਬੀੜਾਂ ਬਾਰੇ*, ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਹਿਨੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਈ 1974.

_____, "ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ", *ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਅਤੇ ਖਾਰੀ ਬੀੜਾਂ ਬਾਰੇ*, ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਹਿਨੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਈ 1974.

ਕਸੇਲ, ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ, "ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਕ ਭਾਈ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗੀਤ*, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

_____, "ਵਾਗੇਯਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗੀਤ*, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

ਕੰਗ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ", *ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ*, ਸਰਤਾਜ ਪ੍ਰਿੰਟਿਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ, 2005.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਿਪੇਖ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2006.

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ", *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ* (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001.

ਕਲੇਰ, ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ", *ਬੈਠਿ ਖਡੂਰੇ ਜੋਤਿ ਜਗਾਈ*, ਮੂਕਨਾਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮੋਹਾਲੀ, 2004.

ਕੰਵਰ, ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, "ਘਰੁ", *ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1968.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ", *ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ*, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1968.

ਕੰਵਲ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ ਇਸ਼ਟ", *ਕਮਲ ਬਿਗਾਸਨ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2003.

ਕੰਵਲ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, "ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ", *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ* (ਖਾਲਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1998.

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਗਿਆਨ ਚਿਰਾਗ*, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009.

ਖਾਲਸਾ, ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ, "ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਲੈਕਚਰ-ਕੀਰਤਨ", *ਸਿੱਖ ਫੁਲਵਾੜੀ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਰਵਰੀ 2009.

ਖਾਲਸਾ, ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਨਾ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਿਵਾਰ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2006.

_____, "ਭਾਈ ਗੁਰਮੇਜ਼ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 23 ਫਰਵਰੀ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2 ਮਾਰਚ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਤੰਗ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 5 ਜੂਨ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਭੂਰਾ ਤੇ ਭਾਈ ਰੂੜਾ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 23 ਜੂਨ 2010.

_____, "ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 30 ਜੂਨ 2010.

_____, "ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 14 ਜੁਲਾਈ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਅਮੀਰਾ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 21 ਜੁਲਾਈ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 4 ਅਗਸਤ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਟਾਬਾ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 7 ਅਗਸਤ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਅਬਦੁਲਾ ਤੇ ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 11 ਅਗਸਤ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲਮਸਤ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 18 ਅਗਸਤ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1 ਸਤੰਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 15 ਸਤੰਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜ਼ਖਮੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 22 ਸਤੰਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 13 ਅਕਤੂਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 20 ਅਕਤੂਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਖੇੜਾ ਗਿਡੂ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 25 ਅਕਤੂਬਰ 2010.

_____, "ਪ੍ਰੋ. ਭਾਈ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 27 ਅਕਤੂਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਰੰਗੀਲਾ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 10 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਬੂਰ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 24 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਬੀਬੀ ਅਨੀਤ ਕੌਰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-18)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 30 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ", ਗੁਲਬਾਗ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1 ਦਸੰਬਰ 2010.

_____, "ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਫਕਰ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 15 ਦਸੰਬਰ 2010.

_____, "ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1 ਫਰਵਰੀ 2011.

_____, "ਉਸਤਾਦ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੂਲਰ", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 8 ਫਰਵਰੀ 2011.

_____, "ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-1)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 20 ਜੁਲਾਈ 2011.

_____, "ਡਾ. ਨਿਵੇਦਿਤਾ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-2)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 27 ਜੁਲਾਈ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਅਸ਼ੂਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-3)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 3 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਾਲਸਾ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-4)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 10 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਅਸੀਸ ਕੌਰ ਤੇ ਦੀਦਾਰ ਕੌਰ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-5)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 17 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਸਤਵੀਰ ਕੌਰ ਬਟਾਲੇ ਵਾਲੇ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-6)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 24 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-7)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 30 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਪ੍ਰੋ. ਜਸਲੀਨ ਸੁੰਦਰ ਜੀ (ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਖੇਤਰ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ-8)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 7 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-9)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 14 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, "ਬੀਬੀ ਸ਼ਰਨਦੀਪ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-10)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 21 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, “ ਬੀਬੀ ਹਰਬੀਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-11)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 28 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-12)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 5 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-13)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 12 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਤਰਨਦੀਪ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-14)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 19 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-15)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2 ਨਵੰਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਗੁਰਦੀਸ਼ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-16)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 16 ਨਵੰਬਰ 2011.

_____, “ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਖਾਲਸਾ ਜੱਥਾ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-17)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 23 ਨਵੰਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਕਮਦੀਪ ਕੌਰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-19)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 7 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-20)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 14 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, “ਬੀਬੀ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-21)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 4 ਜਨਵਰੀ 2012.

_____, “ਪ੍ਰੋ. ਬੀਬੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-22)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 11 ਜਨਵਰੀ 2012.

_____, “ਬੀਬੀ ਸਵਰਲੀਨ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-16)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, “ਬੀਬੀ ਜਸਕਿਰਨ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-24)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 8 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, “ ਬੀਬੀ ਨਵਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-25)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 15 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, “ਬੀਬੀ ਪਰਨੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-26)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 29 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, “ਪ੍ਰੋ. ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-27)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 20 ਮਾਰਚ 2012.

_____, “ਬੀਬੀ ਹਰਜਸ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-29)”, *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 20 ਮਾਰਚ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਵਰਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-28)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 3 ਅਪ੍ਰੈਲ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਹਰਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-30)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 24 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਰਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-31)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1 ਮਈ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-32)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 9 ਮਈ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-33)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 29 ਮਈ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਕੀਰਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-34)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 5 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਦਿੱਲੀ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-35)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 12 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-36)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 19 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਗੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-37)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 26 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਖਾਲਸਾ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-38)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 10 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-39)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 17 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-40)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 24 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਬੀਬੀ ਪਰਵੀਨ ਕੌਰ (ਕੀਰਤਨੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ-41)", *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 31 ਜੁਲਾਈ 2012.

ਗਿੱਲ, ਗੁਰਭਜਨ, "ਸਾਡੇ ਰਾਗੀ-ਭਾਈ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਾਲੇ", *ਸੱਚ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸੱਚ ਕੀ ਬੇਲਾ*, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1997.

ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, "ਧੁਨੀ ਸੰਕੇਤ", *ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ*, ਆਰਸੀ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2004.

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਨ", *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ*, ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਅਗਸਤ 2007.

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਮਹਾਨਤਾ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਤੰਬਰ 1983.

_____, "ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ" *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ 1984.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ: ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ", *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੰਗੀਤ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਰਵਰੀ 1993.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ", *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ* (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ 1998.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਮਹੱਤਵ", *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਫਰਵਰੀ 2004.

_____, "ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ: ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ", *ਪੰਖੜੀਆਂ*, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਮੋਹਾਲੀ, ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ 2004.

_____, "ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਸੋਵੀਨਰ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 2004.

_____, "ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ: ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ", *ਜਨ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ: ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ-ਸਤੰਬਰ 2004.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ: ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ", *23ਵੀਂ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫਰੈਂਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਸੰਬਰ 2006.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ", *ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ*, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2006.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ: ਸੰਗੀਤਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਸੰਦਰਭ", *ਸੋਵੀਨਰ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.

_____, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗ ਵਿਧਾਨ", *ਸਮਦਰਸ਼ੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2009.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਛਾਣ-1", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 12 ਅਕਤੂਬਰ 2010.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਛਾਣ-2", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 19 ਅਕਤੂਬਰ 2010.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ-2", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 9 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ-3", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 16 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 23 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਚੌਂਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ-1", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 30 ਨਵੰਬਰ 2010.

_____, "ਚੌਂਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ-2", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 7 ਦਸੰਬਰ 2010.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼-ਰਬਾਬ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 28 ਦਸੰਬਰ 2010.

_____, "ਸਿਖ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼-1", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 25 ਜਨਵਰੀ 2011.

_____, "ਸਿਖ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼-2", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 1 ਫਰਵਰੀ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਯਾਦਾ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 8 ਫਰਵਰੀ 2011.

_____, " ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ-1", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 15 ਫਰਵਰੀ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ-2", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 22 ਫਰਵਰੀ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ-1', *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 1 ਮਾਰਚ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ-2", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 8 ਮਾਰਚ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ-3", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 15 ਮਾਰਚ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 22 ਮਾਰਚ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 29 ਮਾਰਚ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, 5 ਅਪ੍ਰੈਲ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 19 ਅਪ੍ਰੈਲ 2011.

_____,"ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 26 ਅਪ੍ਰੈਲ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 17 ਮਈ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਅਧਿਆਪਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 24 ਮਈ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸਹਿਜਾਦਾ ਤੇ ਭਾਈ ਦਾਲਾ ਜੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 31 ਮਈ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਾਏ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 7 ਜੂਨ 2011.

_____, "ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ: ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 14 ਜੂਨ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 21 ਜੂਨ 2011.

_____, "ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਜੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 28 ਜੂਨ 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਤੇ ਭਾਈ ਭੁਲਾਕੀ ਦਾਸ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 19 ਜੁਲਾਈ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਦਾ ਮਹੱਤਵ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 26 ਜੁਲਾਈ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਹਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 2 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਦੇ ਗਾਇਣ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਜੋਂ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 9 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਪਦੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 23 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਛੰਤ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 30 ਅਗਸਤ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਬਾਣੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 6 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਾਰ ਗਾਇਣ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 13 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ 'ਘੋੜੀਆਂ' ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਵਜੋਂ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 20 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ 'ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ' ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਵਜੋਂ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 27 ਸਤੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 4 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, "ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਦਗਾਨ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 11 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 18 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, "ਮਸਤੂਆਣਾ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 25 ਅਕਤੂਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 8 ਨਵੰਬਰ 2011.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 15 ਨਵੰਬਰ 2011.

_____, "ਓਅੰਕਾਰੁ ਬਾਣੀ : ਸੰਗੀਤਕ ਪਰਿਪੇਖ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 22 ਨਵੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 13 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗ ਸ੍ਰੋਤ-1," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 14 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 21 ਦਿਸੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗ ਸ੍ਰੋਤ-2," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 21 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ-1," *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 26 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 27 ਦਸੰਬਰ 2011.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸਿਰੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 3 ਜਨਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮਾਝ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 17 ਜਨਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਆਸਾ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 24 ਜਨਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 31 ਜਨਵਰੀ 2012.

_____,"ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਤੇ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 8 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 14 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, 21 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 28 ਫਰਵਰੀ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 6 ਮਾਰਚ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਤੇ ਟੋਡੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 20 ਮਾਰਚ, 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ ਤੇ ਤਿਲੰਗ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 27 ਮਾਰਚ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 10 ਅਪ੍ਰੈਲ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸੂਹੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 30 ਅਪ੍ਰੈਲ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 29 ਮਈ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗ, *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 5 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਗਉੜੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 10 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਲ੍ਹਾਰ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 12 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 26 ਜੂਨ 2012.

_____, "ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 10 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 17 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 24 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 31 ਜੁਲਾਈ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਦ ਗਿਆਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 9 ਅਗਸਤ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 14 ਅਗਸਤ 2012.

_____, "ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 21 ਅਗਸਤ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 28 ਅਗਸਤ 2012.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਬਾਣੀ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 6 ਸਤੰਬਰ 2012.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਉਦਰ ਟਕਸਾਲ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 11 ਸਤੰਬਰ 2012.

_____, "ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਟਕਸਾਲ", *ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ*, ਜਲੰਧਰ, 2 ਅਕਤੂਬਰ 2012.

ਗੁਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ", *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ*, ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨਵੰਬਰ 2011.

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ", *ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਬੰਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ*, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.

_____, "ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.

_____, "ਮਰਦਾਨੇ ਕੇ", *ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਬੰਧ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ*, ਅਮਰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008.

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, "ਛੇੜ ਮਰਦਾਨਿਆ ਰਬਾਬ", *ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ*, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2010.

_____, "ਸਰਵੋਤਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ", *ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ*, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲੀਸ਼ਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1997.

ਜਲਾਲਦੀ ਵਾਲ, ਨਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਥੀ-ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵੰਬਰ 2010.

ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, "ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ: ਇਕ ਅਧਿਐਨ" *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004.

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, "ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993.

_____, "ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ", *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਦੇਣ", *ਸੋਵੀਨਰ*, ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਨਾ", *ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਸਨੌਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਕਤੂਬਰ 2006.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਰਾਗਮਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜੁਲਾਈ 2007.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ", *ਸੋਵੀਨਰ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.

_____, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਬਾਬੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ" *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011.

_____, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ- ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਜੀ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਥੰਮ- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, "ਸੂਫ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫਾ", *ਫਰੀਦੋਂ ਨਾਨਕ ਨਾਨਕੋਂ ਫਰੀਦ*, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2002.

ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੂਨ 1982.

_____, "ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982.

_____, "ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਥਾਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, "ਕੀਰਤਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, "ਸੁਖਮਨੀ ਸੰਗੀਤ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, "ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ", *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ 1984.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਿਆਨ ਵਿਧੀ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮੀਮਾਂਸਾ*, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1984.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ", *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ* (ਭਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ-ਸਰੂਪ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ", *ਸਿੱਖ ਆਰਟ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1987.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ", *ਸੋਵੀਨਰ*, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ, ਸੂਰਮਾ ਸਿੰਘ ਆਸ਼ਰਮ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1989.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ", *ਤੀਜਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੰਪੀਟੀਸ਼ਨ 25-27 ਜਨਵਰੀ*, ਗੁਰਮਤਿ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1991.

_____, "ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ", *ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਰਤ ਪ੍ਰਸੰਗ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਥਾਨ", *ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ*, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜੂਨ 2000.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ", *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ* (ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ", *ਰਕਾਬ ਗੰਜ*, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਅਗਸਤ 2003.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਥਾਨ", *ਸਚਖੰਡ ਪੱਤਰ*, ਨੰਦੇੜ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਰਾਗ ਮਲ੍ਹਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ", *ਸੀਸ ਗੰਜ*, ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਸਤੰਬਰ 2006.

_____, "ਰਾਗ ਆਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ", *ਸੀਸ ਗੰਜ*, ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2007.

_____, "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ", *ਗਿਆਨ ਚਿਰਾਗ*, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009.

ਜਤਿੰਦਰ ਕੌਰ, "ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ, *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009.

_____, "ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ" *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993.

ਢੀਂਡਸਾ, ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, "ਕੀਰਤਨ", *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000.

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1983.

_____, "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗ ਵਿਧਾਨ", *ਦਿ ਸਿੱਖ ਆਰਟ ਐਂਡ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1987.

_____, "ਦਿਲਰੁਬਾ", *ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.

_____, "ਤਬਲਾ", *ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.

_____, "ਤਾਨਪੁਰਾ (ਤਬੂੰਰਾ)", *ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.

_____, ਤਾਊਸ, *ਰਿਵਾਇਤੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ 1994.

_____, "ਰਬਾਬ", *ਰਿਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.

_____, "ਸਰੰਦਾ", *ਰਿਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.

_____, "ਸਿੱਖ ਕਾਲ- ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ", *ਵਾਦਨ ਕਲਾ*, ਪੰਜਾਬੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, "ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਥਾ ਸਤਾ ਡੂਮਿ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ*, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1963.

_____, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ", *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ* , ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009.

_____, "ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਰਤਨ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ" *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ* , ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009.

ਤੁਲਸੀ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, "ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ", *ਪੰਖੜੀਆਂ*, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਮੋਹਾਲੀ, ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ 2004.

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ", *ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ: ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰਨ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪਰਿਪੇਖ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ", *ਸੰਗੀਤ ਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ", *ਸੰਗੀਤ ਸਰੂਪ*, (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਸੰਗੀਤਾਂਜਲੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ", *ਜਨ ਸਾਹਿਤ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ 2004.

ਦਿਲਬਰ, ਕੁਲਜੀਤ, ਸਿੰਘ, "ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ 2010.

ਨਾਜ਼, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਧੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ", *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1968.

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, "ਰਾਗ (ਸੰਗੀਤ)", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ*, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1922.

_____, "ਕੀਰਤਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ*, (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

_____, "ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ*, (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985.

_____, "ਰਾਗ", *ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ* (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985.

ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, "ਰਹਾਉ ਅਤੇ ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ", *ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ*, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਾਰਚ 2009.

ਨਰੂਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, "ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ", *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ: ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1995.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ", ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1995.

_____, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ" ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1995.

_____, "ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੇਣ", *ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

_____, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ: ਸੰਗੀਤਕ ਪਰਿਪੇਖ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ, "ਰਾਗਮਾਲਾ", *ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੱਤ-ਸਾਰ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.

ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਤੇ ਅੱਜ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਅਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992.

ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ, "ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤ", *ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ* (ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਖਾਲਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1999.

ਪਦਮ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, "ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ", *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ", *ਗੁਰੂ ਘਰ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

_____, ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਜ਼, *ਗੁਰੂ ਘਰ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

_____, ਹਰ ਕੀਰਤਨ, *ਗੁਰੂ ਘਰ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997.

_____, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009.

ਪੰਮੀ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਉਸਤਾਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਸਿੰਘ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ 2007.

ਪਰਵਾਨਾ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, "ਰਾਗ ਤੇ ਧਰਮ ਕਲਾ", *ਧਰਮ ਕਲਾ*, ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ, 2003.

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ", *ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ*, ਦਰਬਾਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਪਾਂਧੀ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, "ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼", *ਸਿਰ ਨੀਵਾ ਕਰ ਦੇਖ*, ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

_____, "ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ", *ਸਿਰ ਨੀਵਾ ਕਰ ਦੇਖ*, ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ **,** ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.

ਬਖਸ਼ੀ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ", *ਸਚਖੰਡ ਪੱਤਰ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੋਰਡ, ਨੰਦੇੜ, 2006.

ਬਾਗੜੀਆਂ, ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ, "ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਮਰਿਯਾਦਾ", *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ-ਦਸੰਬਰ 1973.

ਬਾਠ, ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ, "ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ: ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ", *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ* (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਫਰਵਰੀ 2004.

ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼", *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ*, ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2003.

ਮਦਾਨ, ਪੀ. ਐਲ, "ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ", *ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ", *ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

_____, "ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ", *ਭੁਲੇ ਵਿਸਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਾਗਪਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ", *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

ਰੀਮਾ ਸ਼ਰਮਾ, "ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ", *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ*, ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2003.

ਰੂਪ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

_____, "ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ", *ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005.

ਵਨੀਤਾ ਕੌਰ, "ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਲਹਿਰ", *ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.

_____, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ", *ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ*, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਵਿਰਦੀ, ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ", *ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਉਹ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨਤਾ*, ਮਾਡਰਨ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ।

ਵਿਰਦੀ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ", *ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਨੰ. 26*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985.

English Articles :

Abhilashi, ìA Kirtan: Guruís Musician; Bhai Gopal Singh Ragiî, *Sikh Review,* 22 (251) Calcutta, November 1974.

Amardeep Singh, ìFlows and Pause in Gurbani Kirtanî, *Sikh Review,* 49(1) Kolkatta, Jan. 2001.

Ankhi, Bhag Singh, ìKirtan Classes and Religious Instructionî, *Central Khalsa Orphanage and Surma Singh Ashram,* Chief Khalsa Diwan, Amritsar, 2005.

Ardaman Singh, ìThe Sikh Kirtanî, *Sikh Review*, 20 (222), Calcutta, May 1972.

Arora Sharan, ìGuru Arjun Dev Ji and the Rababi Traditionî, *Journal of Sikh Studies,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2000.

Ashok, Gurkirpal Singh, ìA Note Worthy Effortî, *India Today- Simply Punjabi*, Media India Ltd., Delhi, 2008.

Baldeep Kumar, ìThe Traditional Musical Instrument of Punjabî, *Brahadessi Sangeet Mahotsav Festival and Seminaar,* Sangeet Natak Academy, Delhi, Oct. 2002.

Barrow Joy, ìThe Akhand Keertani Jatha: A Local Study of the Beliefs and Practices of its Membersî, *International Journal of Punjab Studies,* 8(1), University of California, Santa Barbara, California, Jan-June 2001.

Bhai Baldeep Singh, ìDistinction of the Rababî, *Nishan Nagaara-IV,* The Nagaara Trust, New Delhi, 2005.

_____, ìThe Tradition of Kirtan and its Disciplineî, *Perspective on Sikhism*, Punjabi University, Patiala 2001.

_____, ìWhat is Kirtanî, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Routledge Journals, Taylor and Francis, UK, January 2012.

Bhogal, Balbinder Singh, ìThe Hermeneutics of Sikh Music (Raag) and Word (Shabad)î, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Routledge Journals, Taylor and Francis, UK, January 2012.

Callewaert, Winand M., ìSongs and Singers: Ravidas and the Guru Granthî, *Journal of Religious Studies,* Vol. XX, Guru Nanak Dev University, Amritsar, Autum 1991.

Chaitanya, Krishan, ìSikh Religious Kirtanî, *Sikh Review*, 16 (175), Calcutta, Feb.1968.

Charanjit Rimi Sobti, ìKirtan- A Wonderous Lifelineî, *The Sikh Review,* Vol. 46 (9), Kolkatta, September 1998.

Chopra, Ravinder Mohan, ìRole of Music and Melody in Sikhismî, *Sikh Review,* 48 (7), Kolkatta, July 2000.

_____, ìMusic in Sikhismî, *Amrit Kirtan,* 16(1), Chandigarh, Jan. 2004.

Chris Mooney Singh, ìMusic Workshop: The Gift of Guru Nanakî, *Amrit Kirtan*, Chandigarh, 12 July 2000.

_____, ìSikhism and other World Religious Musical Traditionsî, *Amrit Kirtan,* Chandigarh, 12 August 2000.

_____, ìAl Rabab to Sri Rabab: Journey of the Chosen Instrumentî, *Sikh Spectrum,* Issue No. 2, July 2002.

_____, ìShabad Kirtan: The International Medium of Communicationî, *Abstracts of Sikh Studies,* 4 (3), Institute of Sikh Studies, Chandigarh, July-Sep. 2003.

Curtis, Marie Joy, ìGurmat Sangeet or Sacred Music of the Sikhî, *Encyclopedia of Sikhism,* Vol. 2, Punjabi University, Patiala, 1996.

Dalawari, Bhagwant Singh, ìThe Raagi Jatha Racketî, *The Footsteps of the Masters,* All India Pingalwara Society, Amritsar, 1998.

Daljit Singh, ìBasis of Shabad Kirtanî, *Spokesman Weekly,* 29 (41-42) Chandigarh, 9-10 June 1980.

_____, ìGurbani Kirtanî, *120 Poems from Vars of Bhai Gurdas Ji Translated in English Verse*, Ludhiana, 1987.

Davinder Singh, *ì*Gurmat Jivan- Philosophy Atey Guru Granth Sahib De Raag Parbandhî, *Inner Dynamics of Sri Guru Granth Sahib,* Department of Guru Nanak Studies, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2002.

Dhillon, Nasib Singh, ìRaag Malaî, *Explore Guru Granth Sahib,* Guru Granth Explorative Mission, January 2005.

Dimpy, Gurwinder Singh, ìThe Creative Tradition of Spiritual Music in Sikhismî, *Sikh Review,* 51(8), Kolkatta, Aug. 2003.

Francesca, Cassio, ìThe Music of The Sikh Gurusí Traditional in A Western Content: Cross-Cultural Pedagogy and Researchî*, Sikh Formations,* Vol. 7 no. 3, Taylor and Francis UK, Dec. 2011.

Gargi, Balwant, ìBhai Samund Singh Ragiî, *The Great Artist of Punjab,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2003.

Gibb Stuart, Schreffer*,* ì Vernacular Music and Dance of Punjabî, *Journal of Punjab Studies,* Vol. 11(2) University of California, Santa Barbara, Fall, 2004.

Gregory P. Fields, ìSacred Music as a Religious Therapeuticî, *The Journal of Religious Studies,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, Vol. XXX (1&2), Spring and Autum, 1999.

Grewal J.S., ìShabad Baniî, *A Study of Guru Granth Sahib Doctrine, Social Content, History Structures and Status*, Singh Brothers, Amritsar, 2009.

_____, ìComposition other than Gurbani and Bhagat Baniî, *A Study of Guru Granth Sahib*, *Doctrine, Social, Content, History, Structure, Status,* Singh Brothers, Amritsar, 2009.

Gurmukh Singh, ìGurbani Sangeet to 21st Century: Contribution of Bhai Dya Singh of Australiaî, *Sikh Review,* 51(8), Kolkatta, August 2003.

Gurnam Singh, ìSikh Musicologyî, *The Sikh in the New Century,* Khalsa College, Amritsar, 2001.

_____, ìGurmat Sangeet: Punjabís Musical Heritageî, *The Tribune,* Chandigarh, 5 May, 2003.

_____, ìRaag Prabandh of Sri Guru Granth Sahibî, *Guru Granth Sahib Among the Scriptures of the World*, Punjabi University, Patiala, 2004.

_____, ìGurmat Sangeet Traditionî, *Guru Manyoa Granth,* Takhat Sachkhand Sri Hazur Sahib, Nanded, 2008.

Inderjit N. Kaur, ìRaag, Ras and Rang in the Music of Sri Guru Granth Sahibî, *Nishaan*, The Nagaara Trust, New Delhi, 2004.

_____, ìGuru Granth Sahib and Musical Consciousness for Divine Connectionî, *Perspectives on Guru Granth Sahib,* Vol. 2, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2004.

_____, ìSikh Shabad Kirtan and Gurmat Sangeet: Whatís in the Name?î, *Journal of Punjab Studies,* Vol. 18, University of California. Spring-Fall 2011.

_____, ìMusical Aesthetics in the Guru Granth and Implications for the Performance Practice of Sikh Shabad Kirtanî, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, UK, January 2012.

Inderjit N. Kaur and Pritam Singh Kohli, ìGuru Granth Sahib and Musical Consiousness for Divine Connectionî, *Journal Perspectives on Guru Granth Sahib,* Vol. 2, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2004.

Jagbir Singh, ìRababi Kirtaniyas: A Forgotten Heritageî, *Sikh Review,* 36 (411), Kolkatta, March 1988.

Johar, Surinder Singh, ìMusic in Sikhismî, *Spokesmam Weekely,* 37 (23) Chandigarh, 29 Feb., 1988.

John Stratton Hawley, ìShabad Hazareî, *Journal of Punjab Studies,* Vol. 15, University of California, Santa Barbara, Spring Fall, 2008.

Jolly, Parminder Kaur, ìThe Lost Tradition of Raag Ramkali ëSADDíî, *The Sikh Courier International,* The Sikh Cultural Society of Great Britain, London, 2007.

Khabra, Gurdeep John Singh, ìMusic of the Diaspora: Devotional Sounds, Musical Memory and Cultural Identityî, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, UK, August 2012.

Khalsa, Niranjan Kaur, ìGurbani Kirtan Renaisance: Reviving Musical Memory, Reformiong Sikh Identityî, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, UK, August 2012.

Kirpal Singh, ìDistinct Musicology in Guru Granth Sahibî, *Inner Dynamics of Sri Guru Granth Sahib,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, Oct. 2002.

_____, ìMusicological Study of the Adi Granthî, *Inner Dynamics of Sri Guru Granth Sahib,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, Oct. 2002.

_____, ìMusicology of Guru Granth Sahibî, *Perspectives on Guru Granth Sahib,* Vol. 1, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2003.

Kuckertz, Joseph, ìOrigin and Development of the Rababî, *Sangeet Natak Akedami*, Vol. 15, New Delhi, Jan-March. 1970.

Lallie, Harjinder Singh, Sandeep Kaur and Keerat Singh, ìEmotions in Sikh Musicologyî, *Sikh Formations*. Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, UK, August 2012.

Linden, Bob Van der, ìSikh Music and Empire: The Moral Representation of Self in Musicî, *Sikh Formations*, Vol. 4, No. 1, Taylor and Francis, UK, June 2008.

_____, ìSikh Sacred Music, Empire and World Musicî, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, UK, January 2012.

_____, ìHistory Versus Tradition Again? A Response To Bhai Baldeep Singhî *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, UK, August 2012.

Mansukhani, Gobind Singh, ìPoetry and Music in Sikhismî, *Sikh Review,* 26 (299), Calcutta, Nov. 1978.

_____ ìMusic of Sri Guru Granth Sahibî, *Sikh Courier,* Winter 1979-Spring 1980.

_____ ìValue and Importance of Gurbani Kirtanî, *Spokesman Weekly,* 29 (26), Chandigarh, 25 Feb., 1980.

_____ ìGuru Nanak and his Kirtanî, *Spokesman Weekly,* 33 (11-12) Chandigarh, Nov. 1983.

_____, ìA Survey of Poetry and Music of Sri Guru Ram Dasî, *Journal of Sikh Studies*, Vol. XI (2), Guru Nanak Dev University, Amritsar, August 1984.

Mehram, ìAarti: A Paean to the Almightyî, *Mehram,* Mehram Publication, Patiala, 2008.

_____, ìLavaan, The Sikh Marriage Ceramonyî, *Mehram,* Mehram Publication, Patiala, 2008.

Mishra S.L, (Book Review) ìGurbani Sangeet Pracheen Reet Ratnavali by Avtar Singh and Gurcharan Singhî, *Journal of Sikh Studies,* Vol. IX(2), Guru Nanak Dev University, Amritsar, Aug. 1982.

Navtej K. Purewal, ìSikh/Muslim Bhai-Bhai? Towards A Social History of the Rababi Traditions of Shabad Kirtanî, *Sikh Formations,* Vol. 7, No. 3, Taylor and Francis UK, Dec. 2011.

Nair, Uma, ìMusic for the Soul,î *Nishaan*, The Nagaara Trust, New Delhi, 2000.

Neki, Jaswant Singh, ìMusic and Spiritualityî, *Nishaan Nagaara-IV,* The Nagaara Trust, New Delhi, 2005.

Nijhawana, Michael, ìSikh Religions Aesthetics and the Gendered Dhadhi Voiceî, *Dhadhi Darbar,* Oxford University Press, New Delhi, 2006.

Nivedita Singh, ìThe Tradition of Gurmat Sangeetí Physics and Aestheticsî, *Brahadessi Sangeet Mahotsav,* Festival and Seminar, Sangeet Natak Academy, Delhi, Oct. 2002.

Pashaura Singh, ìSikhism and Musicî, Wilfrid Laurier University, Ontario, Canada, 2006.

Pritam Singh, ìKirtan and Sikhsî, *Journal of Sikh Studies,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, Aug. 1976.

_____, ìKirtan and Sikhsî, *Sikh Review,* 27(311), Kolkatta, Nov. 1979.

_____, ìAasa Di Vaarî, *Spirit of the Sikhs,* Punjabi University, Patiala, 1980.

_____, ìMusic of the Soulî, *Spirit of the Sikhs,* Punjabi University, Patiala, 1980.

_____, ìTradition of Devotional Music in Sikhismî, *Sikh Review,* 36(413), Kolkatta, May 1988.

_____, ìAasa Di Vaar of Guru Nanakî, *Journal of Sikh Studies,* Vol. XVII Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1990-92.

Protopapas, Janice, (Gurleen Kaur), ìKirtan Chauki: Affect, Embodiment and Memory, *Sikh Formations*, Vol. 8, No. 2, Taylor and Francis, U.K., January 2012.

Puran Singh, ìEditorís Note on reading from Guru Granth Sahibî, *Spirit of the Sikhs,* Punjabi University, Patiala, 1980.

_____, ìMusic of the Soulî, *Spirit of the Sikhs,* Punjabi University, Patiala, 1980.

Purewal,Navtej Kaur, ìShabad Kirtan Across Text, Tradition and Bounderies: A Social History of the Rababi Traditionî, *Sikh Formations*, Taylor and Francis, U.K., 2011.

Raghavan, V., ìShabad Kirtanî, *Sikh Review*, Calcutta, 17(184), Nov.1968.

_____, ìShabad Kirtanî, *Spokesman Weekly,* 29 (45) Chandigarh, 7 July 1980.

Rakhi, J.S., ìHarimandir: Its Genesis as the Gurdwara Institutionî, *Golden Temple,* Punjabi University, Patiala, 2004.

Raminder Singh, ìKirtan- The Devine Musicî, *Sikh Review*, 20 (228) Calcutta, Nov.1972.

Rattan, B.S. ìJori; A Historical Overviewî, *Nishaan-IV*, The Nagaara Trust, New Delhi, 2005.

Sarna, Jasbir Singh, ìImportance of Kirtan: Devotional Singingî, *Sikh Review*, 41(11) Kolkatta, Nov. 1992.

_____, ìKirtan in Sikhismî, *Sikh Past and Present,* 2 (1) Spring, 1992.

_____, ìImportance of Kirtan in Gurmatî, *Sikh Courier,* The Sikh Cultures Society of Britain, 32 (74), London, Aut-Win. 1992.

Sen Gupta, R., ìDevotional Music in Sikhismî, *Sikh Review,* 48(9), Kolkatta, Sept. 2000.

Sharan Arora, ìGuru Nanak Dev Ji and the Rabbi Traditionsî, *Journal of Sikh Studies* ,Vol. XXIV(2), Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2000.

Sher,Sher Singh, ìContribution of Sikh Gurus to Indian Musicologyî, *Essay in Honour of Sardar Jodh Singh,* Patiala, 1994, Also in Current Thoughts on Sikhism, Institute of Sikh Studies, Chandigarh, 1996.

Sikander Singh, ìGurmat Sangeetî, *Amrit Kirtan,* Chandigarh, 12 May 2000, and June 2000.

_____, ìGurmat Sangeetî, *Nishaan-IV*, The Nagaara Trust, New Delhi, 2005.

Sirha, Jagjeet Kaur, ìBallads in Guru Granth Sahibî, *The Sikh Courier International,* The Sikh Cultural Society of Great Britain, London, 2009.

Sobti, Charanjit Rimi, ìKirtan: The Wonderful life lineî, *Sikh Review*, 46 (9), Kolkatta, September 1998.

Surinder Singh (Singh Bandhu) ìSikh Music (Gurmat Sangeet)î, *Studies in Sikhism and Comparative Religion*, 20(1) Jan-June 2001.

Surinder Singh, ìSikh-Music: The Shabadsî, *The Khalsa: A Saga of Excellence,* Media Transasia India; New Delhi, 1999.

Sushil Kaur, ìDivine Music in the Bani of Guru Arjan Devî, *Journal of Sikh Studies,* Vol. XXX (2), Guru Nanak Dev University, Amritsar, Aug. 2006.

Talib, G.S, ìKirtanî, *Encyclopaedia of Sikhism***,** Vol. 2, Punjabi University, Patiala, 1996.

Thuhi, Hardial, ìThe Folk Dhadhi Genreî, *Journal of Punjab Studies,* Vol. 18, University of California, Santa Barbara, Spring-Fall 2011.

Verma, Devinder Kumar, ìBani of Guru Amar Das in Different Ragasî, *Punjab Past and Present,* Vol. XIII, Punjabi University, Patiala, Oct. 1973.

y[k

गुरनाम सिंह, गुरमति संगीत में प्रयुक्त शास्त्रीय वाद्य, *शब्द सरोकार,* मालवा साहित्य कला मंच, पटियाला, 2007.

जगजीत कौर, पड़ताल गायकी, *सोविनियर,* सुरताल केन्द्र, अमृतसर (सोविनियर) 2001–2004.

जगीर सिंह, गुरू काव्य में संगीत तत्व, *ब्रज शतदल,* राजस्थान ब्रज भाषा अकादमी, राजस्थान, मई–जून 1999.

थापर, जगजीत सिंह, सिक्खी और कीर्तन, *गुरू सिक्खी दा जीवन, गुरमति नगर,* नई दिल्ली।

प्रीतइन्द्र कौर, गुरमति संगीत में राग गऊड़ी, एक परिचय, *संगीत,* (गुरमति संगीत अंक), संगीत कार्यलय, हाथरस, जनवरी–फरवरी 1997.

पैंतल, गीता, संगीत के संगरक्षक के रूप में गुरूओं एंव शासकों का योगदान, *पंजाब की संगीत परंपरा,* राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली।

मेहरा, मोनिका, गुरमति संगीत में प्रयुक्त शास्त्रीय वाद्य, *संगीत, (गुरमति संगीत अंक),* संगीत कार्यलय, हाथरस, जनवरी–फरवरी 1997.

राजपाल, हुक्म चन्द, गुरमति संगीत में प्रयुक्त शास्त्रीय वाद्य, *शब्द सरोकार,* मालवा साहित्य कला मंच, पटियाला, अप्रैल–जून, 2007.

सक्सेना, महेश नारायण, सिक्ख धर्म की प्रार्थना, *प्रार्थना संगीत,* संगीत कार्यलय, हाथरस।

सचदेवा रेणु, हिन्दुस्तानी संगीत पर सिक्ख धर्म तथा उसके सिद्धांतों का प्रभाव, *धार्मिक परम्परायें एवं हिन्दुस्तानी संगीत,* राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 1999.

हरजस कौर, शब्द कीर्तन में प्रयोग किए गए गायन रूप, *संगीत,* (गुरमति संगीत अंक), संगीत कार्यलय, हाथरस, जनवरी 1997.

ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਅਲੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰਿਆ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ: ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

ਅਰੋੜਾ, ਸ਼ਰਨ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997.

ਸੁਨੀਤਾ ਰਾਨੀ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ- ਸੰਬੰਧ: ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ (ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ)*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011.

ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਘਰੁ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978.

ਹਰਜਸ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992.

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ (15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ)*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1993.

ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ: ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1979.

ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਥਾਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.

ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992.

ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤੱਤ: ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009.

ਵਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ: ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ: ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012.

Ph.D Thesis :

English :

Gurnam Singh, *Musical Study of Guru Nanak Bani,* Panjab University, Chandigarh, 1988.

Jagjit Kaur, *Teaching of Guru Granth: A Historical Perspective*, Punjabi University, Patiala, 1986.

Khana, Jatinder Singh, *Sikh Bhakti Sangeet*, Delhi University, Delhi, 1988.

Paintal, Ajit Singh, *Nature and Place of Music in Sikh Religion and its Affinity with Hindustani Classical Music,* University of Delhi, Delhi, 1972.

Protopapas, Janice Faye, *Sikh Shabad Kirtan as a Musical Construction of Memory*, University of Maryland, 2011.

Ranjeet Kaur, *The Nature and the Place of Pictures based and Ragas in Shri Guru Granth Sahib and its Affinity with the other Pictures based on Indian Music,* Kurukshetra University, Kurukshetra, 1995.

Sharanjit Kaur, *Guru Arjun Devís Musicalization of Gurbani,* Punjabi University, Patiala, 1987.

Sohal, Harminder Singh, *Guru Nanakís Contribution to Indian Music,* Panjab University, Chandigarh, 1989.

हिन्दी पी-एच.डी थीसिस :

जसवन्त सिंह, *सिक्ख धर्म में प्रचलित कीर्तन वाद्यों के विकास में रबाबियों, मरासियों एवं रागियों के योगदान का समीक्षात्मक अध्ययन,* कुरूक्षेत्र युनिवर्सिटी, कुरूक्षेत्र, 1985.

जौहरी, रश्मी, *श्री गुरू ग्रन्थ साहिब में उपलब्ध भक्ति संगीत की सरस अवधारणा – एक संगीतक अध्ययन,* रूहेलखण्ड युनिवर्सिटी, बरेली।

परमजीत सिंह, *गुरमति संगीत में प्रयुक्त वाद्य एवं उनकी वादन शैली का परिवर्तित स्वरूप,* पंजाब युनिवर्सिटी, चण्डीगढ़।

प्रेम चन्द, *गुरमति संगीत में प्रचलित कीर्तन की गायनात्मक विधाओं के आधुनिक स्वरूप का विवेचनात्मक अध्ययन,* कुरूक्षेत्र युनिवर्सिटी, कुरूक्षेत्र, 2009.

राजिन्दर कौर, *गुरू गोबिन्द सिंह की वाणी का संगीतक महत्व,* दिल्ली युनिवर्सिटी, दिल्ली, 1990.

रीना, *गुरमति संगीत की वादन परंपरा का विश्लेषणात्मक अध्ययन* (तन्त्री वाद्यों के सन्दर्भ में), पंजाब युनिवर्सिटी, चण्डीगढ़, 2008.

सतवीर कौर, *गुरू तेग बहादुर का ब्रिज भाषा में रचित पदों का संगीतक अध्ययन,* दिल्ली युनिवर्सिटी, दिल्ली, 1998.

सुरजीत सिंह, *आदि श्री गुरू ग्रन्थ साहिब में प्रयुक्त संगीतक शब्दावली का विश्लेषणात्मक अध्ययन,* हिमाचल प्रदेश, 1998.

ਐਮ.ਫਿਲ. ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ :

ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕੀਰਤਨਕਾਰ-ਰਾਗੀ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ,ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)* , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011-12.

ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਘਰੁ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਗਤੀਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978.

ਹਰਜਸ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992.

ਹਰਲੀਨ ਕੌਰ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007.

ਕਮਲਜੀਤ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

ਕੁਲਬੀਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990.

ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦ, *ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997.

ਖੰਨਾ, ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਅਤੇ ਟੋਡੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983.

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011-12.

ਗੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.

ਗੁਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ: ਇਕ ਅਧਿਐਨ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004.

ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993.

ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮ: ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009.

ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸੁਰ-ਲਿਪੀ-ਬੱਧ ਕਾਰਜ: ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਵੇਚਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.

ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ: ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.

ਧਰਮ ਸਿੰਘ, *ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਵਿਚ ਆਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.

ਨਵਦੀਪ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ, (ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ, ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ,* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, *ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997.

ਬੈਂਸ, ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ- ਭਾਰਤੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1984.

ਭਗਵੰਤ ਕੌਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦਾ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011-12.

ਰਾਜਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ- ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

Master ís Thesis

Doel, Sarah Van, *Sikh Music: History, Text and Praxis*, Tufts University, Boston, 2008.

fgUnh ,e-fQy- [kkt fucU/k %

कुमारी सीमा, *पंजाब की संगीत परंपरा में गुरमति संगीत का स्थान,* गुरू नानक देव युनिवर्सिटी, अमृतसर, 1993.

मेहरा, मोनिका, *गुरमति संगीत में प्रयुक्त तन्त्री वाद्य एक शास्त्रीय विवेचन,* गुरू नानक देव युनिवर्सिटी, अमृतसर, 1993.

राय, मलकीत, *गुरमति संगीतः अतीत और वर्तमान,* पंजाब युनिवर्सिटी, चंडीगढ़, 1992.

लिखारी, प्रीत, *पंजाब में विभिन्न सिक्ख सम्प्रदायों की कीर्तन परंपरा एवं कीर्तन परंपरा द्वारा शास्त्रीय संगीत को योगदान,* गुरू नानक देव युनिवर्सिटी, अमृतसर, 1999.

Web Sites :

www.akhandkirtan.com
www.akj.org.
www.amritkirtan.com
www.bhaisalub.com
www.ekhalsa.com

www.gurbanikhajana.blogspotcom/2006/../
bhai_randhirsingh.htm/

www.gurmatsangeet.org.

www.gurmatsangeetdarbar.com

www.gurmatsangeetproject.com

www.ikirtan.com

www.jawaditaksal.org.

www.keertan.com

www.proudtobesikh.org.

www.punjabiuniversity.ac.in/pages/new_library.htm.

www.rajacademy.com

www.sgpc.net

CDís

anadsreocrds.com.

CD I Raag: Allaiya Bilawal, Gaud Sarang and Kafi

CDII Raag: Malkauns and Bhimplasi

Das Gupta, Somjit, Dhrupad Rabab, (Two CDs)

ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ: ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਗ

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ 'ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾ ਤਕ ਵਸੀਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ' ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਮਤਿ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਗੁਰਮਤਿ ਲੇਹੁ ਤਰਹੁ ਭਵ ਦੁਤਰੁ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ'[1] ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਲਹਾਮੀ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਲਾਹੀ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੱਸਵਾਦ (Mysticism of Islam) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਇਲਾਹੀ ਭੇਦ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਰਾਵਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰਸ਼ਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਲਾਹੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਇਰਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਤੇ ਕਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਧ, ਮੁਲਤਾਨ, ਉੱਚ-ਸ਼ਰੀਫ਼, ਲਾਹੌਰ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਉੱਥੇ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅਜਮੇਰ, ਨਾਰਨੌਲ, ਨਾਗੌਰ, ਮੰਡਲ, ਅਯੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਆਸਾਮ, ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਤਾਰੀਖੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ (ਗੁਰਮਤਿ

ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਕ ਰੱਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਅਭਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਾਂਝ ਲਈ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਰੀਆਈ ਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਹਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਤਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗਵਾ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਰਾਹੇ ਪੈ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਚਾਰ ਵਰਣ ਚਾਰਿ ਮਜ਼ਹਬ ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੈ॥
ਖੁਦੀ ਬਖੀਲਿ ਤਕਬਰੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਕਰੇਨਿ ਧਿਙਾਣੈ॥
ਗੰਗ ਬਨਾਰਸਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੱਕਾ ਕਾਬਾ ਮੁਸਲਮਾਣੈ॥
ਸੁੰਨਤ ਮੁਸਲਮਾਣ ਦੀ ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਭਾਣੈ।
ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਹਾਇਦੇ ਇਕ ਨਾਮ ਦੁਇ ਰਾਹ ਭੁਲਾਣੈ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਭੁਲਾਇ ਕੈ ਮੋਹੇ ਲਾਲਚ ਦੁਨੀ ਸੈਤਾਣੈ॥
ਸਚ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਹਮਣ ਮਉਲਾਣੈ॥[2]

ਭਾਰਤ ਬਹੁ-ਜਾਤੀ, ਬਹੁ-ਕੌਮੀ, ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਵਾਲੇ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ[3] (Unitary Type of Society) ਦੀ ਥਾਂ ਇਥੇ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ[4] (Pluralistic Society) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਨਿਵੇਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵੇਂ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ (Tradition) ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਤੇ ਸੁਭਾਓ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਕਿਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਰਵੱਈਏ ਰਾਹੀਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਣਾ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਅਹਿਲੇ-ਤਾਜ਼ਗੀ

ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਲੇਮਾਂ ਦੇ ਫਤਵਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਇਨਸਾਨੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਅਵਲੰਭੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਸਗੋਂ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਮਸਤੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 'ਉਪਦੇਸ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕੋ ਸਾਝਾ' ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਉੱਪਰ ਜੋ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਸਮਾਜ (Pluralistic Society) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ 'ੴ' (ਪਰਮਸਤਿ) ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ 'ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸਤਿ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤਿ (ਮਾਇਆ) ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅਸਤਿ ਹੈ ਉਹ ਅਸਥਿਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਸਿਥਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਅਸਤਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਵਿਅਕਤਾ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਵਿਚ ਇਕ ਏਕਤਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ 'ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ'[5] ਕਹਿ ਕੇ ਜਿਥੇ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 'ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤੁ, ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਭਿ ਤੇ ਸਗਲੀ ਉਤਪਤਿ'[6] ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਤੇ ਪਰਮਸਤਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ; 'ਹਕੀਕੀ ਵਜੂਦ ਇਕ ਹੈ'। ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ 'ਹਮਾਓਸਤ' (ਸਭ ਕੁਝ ਖ਼ੁਦਾ ਹੈ) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਰਮਸਤਿ ਬਾਰੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮ-ਹਕੀਕਤ (ਹਕੀਕਤ-ਇ-ਮੁਤਲਕ) ਪਰਮ ਸੌਂਦਰਯ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਰਵਰਤੀ (ਅਲ-ਬਾਤਿਨ), ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ (ਅਲ-ਵਾਸਿਆ) ਅਤੇ ਸਰਵ-ਅਧਿਕਾਰਿਤ (ਅਲ-ਮੁਹੀਤ) ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ (ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) ਅਤੇ ਪਿੰਡ (ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹੀ ਪਰਮ ਸੌਂਦਰਯ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਹਜ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸੁਹਜ ਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਰਮ ਸੌਂਦਰਯ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੁਸਨ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੌਂਦਰਯ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਿਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।[7]

ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾਹੀ ਖ਼ੁਦਾ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਪਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਰ ਕਣ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

'ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਸਤਿ ਅੱਵਲ ਹੈ, ਆਖ਼ਿਰ ਹੈ, ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਬਾਤਿਨ ਹੈ। 'ਸੂਰਾ-ਇ-ਨੂਰ'[8] ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਹੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਨੂਰ ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ ਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਤੇ ਬਾਤਿਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅੱਵਲ-ਆਖ਼ਿਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖ਼ੁਦਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਗਤ-ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸਗੋਂ ਸਤਿ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲ ਅਤੇ ਤਰੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਿਕ (ਸਿਰਜਣਹਾਰ) ਅਤੇ ਮਖ਼ਲੂਕ (ਸਿਰਜਣਾ) ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਲਿਕ ਅਤੇ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਕੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

(i) ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ॥
ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ।[9]

(ii) ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ॥
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ॥[10]

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਤਜ਼ਕਰਾਤੁਲ ਔਲੀਆ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ 'ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ- 'ਸਤਿ ਇਕ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤੂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਪਰੋਖ। ਪਰੋਖ ਧਾਤੂ ਇਕ ਨੂਰ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਨੂਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਦੀ-ਤਰੰਗ ਦਾ ਅਸਲਾ ਨਦੀ ਜਲ ਹੀ ਹੈ।[11] ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪ 'ਜਾਤਿ-ਇ-ਮੁਤਲਕ' (ਪਰਮਸਤਿ) ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸੋਚ ਵਿਛੁੰਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੱਥ-ਠੋਕਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰੀ ਆਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਿਆਂ 'ਸਭ ਸੇ ਰਲਿ ਮਿਲਿ ਚਾਲੀਏ' ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵਿਵਿਧ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੀ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ੴ' ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ (Prime Symbol) ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ (੧) ਅੰਕ ਸੰਖਿਆਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸਗੋਂ ਸੰਗਿਆ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿ- 'ਇਸੁ ਏਕੇ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ'।[12] ਏਕਾ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਏਕਤੱਵ ਤੇ ਓਅੰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰਮ ਹਸਤੀ 'ਇਕ' ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਚਾਹੇ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਉਹ ਅਨੇਕ ਤੋਂ ਏਕ (ਖੇਲੁ ਸੰਕੋਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ) [13] ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸੁ ਆਪੇ ਰਾਵਣਹਾਰੁ॥
ਆਪੇ ਹੋਵੈ ਚੋਲੜਾ ਆਪੇ ਸੇਜ ਭਤਾਰੁ॥੧॥
ਰੰਗਿ ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਆਪੈ ਮਾਛੀ ਮਛੁਲੀ ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਜਾਲੁ॥
ਆਪੇ ਜਾਲ ਮਣਕੜਾ ਆਪੇ ਅੰਦਰਿ ਲਾਲੁ॥੨॥
ਆਪੇ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਰੰਗੁਲਾ ਸਖੀਏ ਮੇਰਾ ਲਾਲੁ॥
ਨਿਤ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਣੀ ਦੇਖੁ ਹਮਾਰਾ ਹਾਲੁ॥੩॥
ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਨਕੁ ਬੇਨਤੀ ਤੂ ਸਰਵਰੁ ਤੂ ਹੰਸੁ॥
ਕਉਲੁ ਤੂ ਹੈ ਕਵੀਆ ਤੂ ਹੈ ਆਪੇ ਵੇਖਿ ਵਿਗਸੁ॥੪॥[14]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਧੁਨੀ ਜੇਕਰ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ- 'ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।' ਇਹੀ 'ਵਹਿਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਜਾਤ-ਇ-ਮੁਤਲਕ' (ਪਰਮਸਤਿ) ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਰਤਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਨਵਤਾ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸਭ ਇਕੋ ਰੰਗ ਕਪਾਹੀ ਦਾ' ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ 'ਪਰਮਸਤਿ' ਦੀ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਜਿਥੇ ਤਿਆਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਜਦ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਕਿਧਰੇ ਸਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦਰ-ਘਰ ਜਾਂ ਨਿਜ ਘਰ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਘਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੂਰੀ ਤੇ ਅਲਹਿਦਗੀ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਸਾਧਨਾ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹਾ 'ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਰ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਰੱਬ

ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਅਜੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਟਕਰਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ :

(1) ਸਰਰਿਹੁ ਭਾਲਣਿ ਕੋ ਬਾਹਰ ਜਾਏ॥
ਨਾਮੁ ਨ ਲਹੈ ਬਹੁਤੁ ਵੇਗਾਰਿ ਦੁਖੁ ਪਾਏ॥[15]

(2) ਸਭ ਕਿਛੁ ਘਰ ਮਹਿ ਬਾਹਰਿ ਨਾਹੀ
ਬਾਹਰਿ ਟੋਲੈ ਸੋ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਹੀ॥[16]

(3) ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜਹਿ॥
ਵਸੀ ਰੱਬ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ॥[17]

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਸਤਿ ਨੇ ਜੋ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ- 'ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ॥ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ॥'[18] ਇਬਨ-ਇ-ਅਰਬੀ ਆਪਣੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਫਸੂਸ-ਉਲ-ਹਿਕਮਾਂ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- 'ਅਸੀਂ ਸਭ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਮ ਰੂਪ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਹਾਂ ਜੋ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।'[19] ਇਵੇਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਤੋਂ ਜ਼ੁਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਾਇਨਾਤ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਇਨਾਤ ਵੀ ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ੁਦਾ ਨਹੀਂ। ਖ਼ੁਦਾ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸੱਬਬ (Cause) ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਮੁਸਬੱਬ (Effect) ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ 'ਪ੍ਰਗਟਾਅ' ਅਤੇ 'ਮੂਲ' ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਸਰੀਰ, ਰੂਹ ਤੇ ਅਕਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ (Logos) ਅਤੇ ਆਤਮਾ (Self) ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਚਾਰਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੇਕਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?, ਅਰੂਪ, ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ 'ਕੌਣ ਆਇਆ ਪਹਿਨ ਲਿਬਾਸ ਕੁੜੇ'? ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ 'ਨਾਮ', 'ਸ਼ਬਦ', 'ਗੁਰੂ', 'ਹੁਕਮ', 'ਸੱਚ' ਅਤੇ 'ਨਦਰਿ' ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਹਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਉਹ ਪੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆ ਸਕਣ ਲਈ ਹੀ ਅਰੂਪ, ਨਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ' ਉਹ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ- 'ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ'।[20] ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਡੂੰਘਾਣ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰੂਪ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: 'ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੋ ਜਾਣੂ'। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ- 'ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰ ਅਰ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰ। ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਉਪਰ ਤੇਰੀ ਨਦਰਿ, ਉਸ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਨਦਰਿ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਤੇਰਾ ਕਰਮ ਉਸ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਕਰਮ'।[21] ਇਸੇ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

ਅਹਿਦ ਅਹਿਮਦ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨ ਬੁੱਲ੍ਹਿਆ
ਇਕ ਰਤੀ ਭੇਤ ਮਰੋੜੀ ਦਾ, ਇਕ ਰਾਂਝਾ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜੀਦਾ। (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਅਹਿਦ ਸਤਿ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਹੀ ਹੱਕ ਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਬਨ-ਇ-ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਕੋਈ 150 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਜੀਲੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਬਨੇ-ਅਰਬੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 'ਅਲ-ਇਨਸਾਨ-ਉਲ-ਕਾਮਿਲ' ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ (Absolute Being) ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਅਭੇਦ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੁੰਧੂਕਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਸੋਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਲੀ 'ਅਲ-ਅਮਾ' (The dark mist) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਫੁਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਜੀਲੀ ਨੇ 'ਤਜੱਲੀ' (revelation or mystical illumination) ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਹਿਦੀਯਾ (One-ness), ਹੁਵਈਯਾ (He-ness) ਅਤੇ ਅਨੀਯਾ (I-ness) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[22] ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚੋਂ ਨਿਹਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅਫੁਰ ਤੋਂ ਸਫੁਰ ਹੋਣ ਦੀ ਇਸ ਰੱਬੀ ਮੌਜ਼ ਨੂੰ 'ਆਪੀਨ੍ਹੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨ੍ਹੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ॥ ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ॥'[23] ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਫੁਰ ਹੋਣਾ 'ਨਾਮੁ' ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰਮਸਤਾ ਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਉਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

'ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰੁ ਹੋਇ ਏਕੰਕਾਰ ਅਪਾਰੁ ਸਦਾਇਆ॥
ਏਕੰਕਾਰਹੁ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਓਅੰਕਾਰ ਆਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ॥'[24]

ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਿਆ ਜਾਣਾ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ 'ਅਹਿਦ' ਵਿਚ 'ਮੀਮ' ਦਾ ਰਲਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਅਹਿਦ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਸੀ, ਨਾ ਜ਼ਹਿਰ ਕੋਈ ਤਜੱਲਾ ਸੀ।
ਨਾ ਰੱਬ ਰਸੂਲ ਨਾ ਅੱਲਾ ਸੀ, ਨਾ ਸੀ ਜੱਬਾਰ ਤੇ ਨਾ ਕੱਹਾਰ।
ਬੇਚੂਨ ਅਤੇ ਬੇਚਗੂਨਾ ਸੀ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਤੇ ਬੇਨਮੂਨਾ ਸੀ।
ਨਾ ਕੋਈ ਰੰਗ ਨਮੂਨਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਹੋਇਆ ਗੁਨਾਗੂਨ ਹਜ਼ਾਰ। (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਜਦ ਅਰੂਪ, ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ :

ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਮੀਮ ਰਲਾਇਆ। ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਏਡ ਪਾਸਾਰਾ। (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਅਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸਾਂਈ ਘਟ ਘਟ ਰਵਿਆ ਜਿਉਂ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੋਣ॥ (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)
2. ਅੰਦਰ ਤੂੰ ਹੈ ਬਾਹਰ ਤੂੰ ਹੈ, ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਤੂੰ।
   ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ, ਮੈਂ ਨਾਹੀ ਸਭ ਤੂੰ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ)

ਅਰੂਪ ਤੋਂ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪਸਰੀ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨਹੀਣ ਖੜੋਤ (Static) ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਲ-ਪਲ ਰੰਗ ਵਟਾਉਂਦੀ (Dynamic) ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ 'ਤਜਦੱਦ-ਏ-ਅਮਸਾਲ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਨੂਰ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦ', 'ਅਵਲ ਅਲਾਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ', ਜਾਂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

1. ਪਿਰੁ ਨਜੀਕਿ ਨ ਬੂਝੈ ਬਪੁੜੀ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਈ॥[25]
2. ਏਕੰਕਾਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਪਾਈਐ ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਗੁਰ ਦਰਸਾਇਣਾ॥[26]

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ 'ਕਲਮੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਕਲਮੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭੇਦ ਕਿਤਾਬੀ ਇਲਮ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ :

1. ਕਲਮੇ ਦੀ ਕਲ ਤਦ ਪਿਓਸੇ ਜਦ ਕਲ ਕਲਮੇ ਵੰਜ ਖੋਲ੍ਹੀ ਹੂ।
   ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਕਲਮੇ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਕੀ ਜਾਣੇ ਖ਼ਲਕਤ ਭੋਲੀ ਹੂ।
2. ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਕਲਮੇ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਛੱਡ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਲਮਾਂ ਹੂ।

(ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ)

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਲਮੇ ਦੇ ਦੋ ਭੇਤ ਦੱਸੇ ਹਨ: ਇਕ 'ਸਿਫ਼ਤ ਸਨਈ ਤੇ ਦੂਜਾ 'ਇਸਮੇ-ਆਜ਼ਮ'। ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕੁੰਨ ਨਾਲ ਮੇਲਦਿਆ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਦੇ ਅਦਬੀ ਸ਼ਾਊਰ ਨੂੰ ਮਕੁੰਨ ਤੋਂ ਕੁੰਨ ਤੇ ਕੁੰਨ ਤੋਂ ਮਕੁੰਨ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਮਕੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਰੂਹਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਸਨ ਤੇ ਕੁੰਨ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਕੁੰਨ ਤੋਂ ਮੁੜ ਮਕੁੰਨ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਲਈ ਇਲਹਾਮ ਤਾਂ ਨਬੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਪਰ ਜਗਿਆਸੂ (ਸਾਧਕ) ਸਹਿਜ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਤਜ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮੰਜਲ ਵੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਲਈ 'ਮੁਕਾਮ' ਤੇ 'ਹਾਲ' ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਲਈ 'ਫਨਾਹ' ਤੇ 'ਬਕਾਅ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਬਾਜ਼ੀਦ ਬਿਸਤਾਮੀ 'ਫਨਾਹ' ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਜੀ ਵਜੂਦ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪਰਦੇ ਦਾ ਚਾਕ ਕਰ ਦੇਣਾ ਦਸਦਾ ਹੈ। 'ਫਿਨਾਹ-ਫਿਲਾਹ' ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰੱਬ ਦੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸਰਬ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪੇ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਕਰ ਲੈਣਾ 'ਬਕਾਅ' ਹੈ।[27] ਇਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ ਚੀਨਸਿ ਗੁਰ ਬੀਚਾਰਾ'[28] ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Mystical Principle) ਹੈ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਕੋਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ

ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਵਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਾਧਨ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ 'ਵਹਿਦਤ ਦੇ ਆਲਮ' (ਏਕਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ) ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਪਰ 'ਕਸਰਤ ਦੇ ਆਲਮ' (ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ) ਵਿਚ ਜਿਸ ਪਵਿੱਤਰ ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਉਹ 'ਸ਼ਬਦ' ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰੂ-ਪਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ 'ਸ਼ਬਦ-ਜੋਤਿ' ਧੁਰ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਜੋ ਦਸਾਂ ਜਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਆ ਪਲਟਦੀ ਰਹੀ। ਇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਪਰਿਪੂਰਨ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ (ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ) ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਸੰਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜੋ 'ਆਪਾ ਪਰਕਾ ਮਿਟਾ' ਕੇ ਨਿਗਮ ਤੋਂ ਅਗੰਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ 'ਮੁਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਦਾਤਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਨੇ ਪਰਮਸਤਿ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਰਤਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਅਨੇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਦੈਵੀ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ :

1. ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ॥
   ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ॥[29]

2. ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰੁ ਅੰਧਾਰੁ ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਸਮਝ ਨ ਆਵੈ ॥
   ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੁਰਤਿ ਨ ਸਿਧਿ ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਵੈ ॥
   ਗੁਰੁ ਕਰੁ ਸਚੁ ਬੀਚਾਰੁ ਗੁਰੂ ਕਰੁ ਰੇ ਮਨ ਮੇਰੇ ॥
   ਗੁਰੁ ਕਰੁ ਸਬਦ ਸਪੁੰਨ ਅਘਨ ਕਟਹਿ ਸਭ ਤੇਰੇ ॥
   ਗੁਰੁ ਨਯਣਿ ਬਯਣਿ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਕਰਹੁ ਗੁਰੂ ਸਤਿ ਕਵਿ ਨਲ੍ਹ ਕਹਿ॥
   ਜਿਨਿ ਗੁਰੂ ਨ ਦੇਖਿਅਉ ਨਹੁ ਕੀਅਉ ਤੇ ਅਕਯਥ ਸੰਸਾਰ ਮਹਿ॥[30]

ਗੁਰੂ ਜਦ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ (ਅੰਤਹਿਕਰਣ) ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ :

ਸਮੁੰਦੁ ਵਿਰੋਲਿ ਸਰੀਰੁ ਹਮ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਵਸਤੁ ਅਨੂਪ ਦਿਖਾਈ॥
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾਨਕ ਭੇਦੁ ਨਾ ਭਾਈ॥[31]

ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ 'ਹਕੀਕਤ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦੀਆ' ਜਾਂ 'ਨੂਰ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਨਸੂਰ-ਅਲ-ਹਲਾਜ 'ਕਿਤਾਬੁਲ ਤਵਾਸੀਨ' (Kitab-al-Tawasin) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- 'ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ

ਦੀ ਜਾਤ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਅਜ਼ਲੀ ਨੂਰ (ਅਨਾਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਸਨ। 'ਨੂਰੇ-ਮੁਹੰਮਦੀ' ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਇਲਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇਲਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਛ ਬੂੰਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੇਚ ਹਨ। ਹੱਕ ਆਪ ਦਾ ਵਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਜੂਦ ਨਾਲ ਹਕੀਕਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਰੱਬ ਦੇ ਭੇਜੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਸਨ। ਆਪ ਗ਼ੈਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਨ, ਪ੍ਰਗਟੇ ਤੇ ਪਰਤ ਗਏ। ਪੈਗ਼ੰਬਰੀ ਜੋਤਿ ਆਪ ਦੇ ਅਜ਼ਲੀ ਨੂਰ ਨਾਲ ਚਮਕੀ ਤੇ ਪਸਰੀ। ਆਪ ਦੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।[32] 'ਨੂਰ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦੀਆ' ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਪੈਗੰਬਰੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਗੋਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਰਵੇਸ਼ (ਸੰਤ) ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਵਾਹਿਦ, ਕੁਰਆਨ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਕਲਾਮ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਭੇਜੇ ਰਸੂਲ (ਦੂਤ) ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪੱਖ 'ਹੁਕਮ' ਹੈ। ਇਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 'ਭੈ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਹੋਂਦ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪੱਖ 'ਪਰਮ ਸੱਚ' ਹੈ ਜੋ ਕਰਤਾਰੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੱਚਾਈ ਏਕਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਬਨੁਲ-ਅਰਬੀ 'ਫਸੂਸ-ਉਲ-ਹਿਕਮ' ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ (ਰਚਨਾ) ਨਾਲ ਉਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਅੱਖ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਦਾ ਅੱਖ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੁਤਲੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਇਵੇਂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਰੂਪੀ ਪੁਤਲੀ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।'[33] ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਰੂਪੁ ਤੇਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸਗਲ ਭਵਨ ਤੇਰੀ ਮਾਇਆ॥ ਰਾਰੈ ਰੂਪਿ ਨਿਰਾਲਮੁ ਬੈਠਾ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਵਿਚਿ ਛਾਇਆ॥'[34] ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਸਾਰਾ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਰਕੇ ਸੱਚ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਛਾਇਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਤੇ ਛਾਇਆ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨਸੂਰ-ਅਲ-ਹੱਲਾਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ- 'ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਨਦਰ ਇਬਲੀਸ ਤੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਪਈ ਸੀ। ਇਬਲੀਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਨੱਕਰ ਹੋ ਗਿਆ (ਭਾਵ ਆਦਮ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਾ ਝੁਕਾਇਆ)। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਹ ਨਿਵਾਜਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਅੱਖ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਬਣ ਗਿਆ।'[35]

'ਨਦਰਿ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੋਂ ਇਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ (ਕਰਤਾ) ਹੈ। ਜਦ ਹਉਮੈਂ ਨਾਲ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਨਦਰਿ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਰਮ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਕਰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਦਰਿ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਨਦਰਿ-ਕਰਮ' ਇਕੱਠਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਦਰਿ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਰ ਹੈ- 'ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ' (ਜਪੁ ਜੀ)। ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਇਸ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾ ਕੇ (ਪਹਿਲਾ ਪਾਇਆ ਬਾਬੇ ਬਖਸ਼ ਦਰ...) ਇਸ ਮਾਤਲੋਕ ਵਿਚ 'ਅਲ-ਇਨਸਾਨ-ਉਲ-ਕਾਮਿਲ' ਦੇ ਚੋਜ ਵਰਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਲ-ਇਨਸਾਨ-ਉਲ-ਕਾਮਿਲ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ 'ਖ਼ਾਲਸੇ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਹਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸ ਬਾਸਰ, ਏਕ ਬਿਨਾ ਮਨ ਨੈਕ ਨਾ ਆਨੈ॥...
ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਜਗੈ ਘਟ ਮੈ ਤਬ ਖਾਲਸਾ ਤਹਿ ਨਖਾਲਿਸ ਜਾਨੈ॥

ਜੀਵਨ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਨਮੁਖਤਾ ਕਰਕੇ ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਘੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਇਹਨਾਂ ਸਰ੍ਹਾ-ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਅਹਿਲੇ-ਤਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਜਿੰਦ ਕਰਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪੂਜਾ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਵੇਖੋ :

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥
ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥
ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ॥[37]

ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਇਸੇ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ-

ਭੱਠ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਚਿੱਕੜ ਰੋਜੇ, ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਸਿਆਹੀ॥
ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੁ ਅੰਦਰੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਭੁਲੀ ਫਿਰੇ ਲੁਕਾਈ॥ (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਫ਼ਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਇਹਨਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਵੁਜੂ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੈ, ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਹੱਕ ਖ਼ੁਦੀ (ਹਉਮੈਂ) ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਇਸ ਰਸਮੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੱਚਾ ਧਰਮ 'ਸਭਸੇ ਲਏ ਮਿਲਾਏ ਜੀਉ' ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਨਾ ਵਿਤਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਖੇਤਰੀ ਦੂਰੀਆਂ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਅਬੂ-ਉਲ-ਖ਼ੈਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ? ਆਪ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨਾ ਇਰਾਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅਰਬ ਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[38] ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਜਦ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹ ਲਈਏ ਤਾਂ ਮੋਮਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਹੈ :

ਦੂਈ ਦੂਰ ਕਰੋ ਕੋਈ ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ,
ਇਹ ਤੁਰਕ ਹਿੰਦੂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ
ਸਭ ਸਾਧ ਲਖੋ ਕੋਈ ਚੋਰ ਨਹੀਂ
ਹਰਿ ਘਟ ਘਟ ਬੀਚ ਸਮਾਇਆ ਹੈ। (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਵਿਤਕਰੇ, ਨਿਖੇੜੇ, ਹਠ-ਧਰਮੀ, ਆਤਮ-ਅਭਿਮਾਨ ਮਨਮੁਖੀ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਣਾ ਤੇ 'ਸਭੈ ਘਟਿ ਰਾਮ ਬੋਲੈ ਰਾਮਾ ਬੋਲੈ' ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ, ਗੁਰਮੁਖਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਲਈ 'ਮੁਵਾਹਿਦ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। 'ਮੁਵਾਹਿਦ' ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਯਾਕੂਬ, 'ਮਾਅਰਜ਼-ਉਲ-ਵਿਲਾਇਤ' (Ma'arju-l-Wilayat) ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੁਵਾਹਿਦ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਇਆ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਡੋਬ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਅੱਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਜਲਵਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਰੱਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿਬੂਬ (ਪਰਮਸਤਿ) ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[39]

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜੈਸੀ ਸੂਰਤ ਐਨ ਦੀ, ਤੈਸੀ ਸੂਰਤ ਗ਼ੈਨ।
ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਭੁੱਲੀ ਫਿਰੇ ਕੁਨੈਨ। (ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ)

ਇਲਾਹੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਂਝ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਸੁਲਹਿ-ਕੁਲ ਦੀ ਨੀਤੀ' ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਰਨਣ ਦੀ ਇਥੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀਆਂ, ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ, ਸੁਹਜ ਤੇ ਸੂਝ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਠਰੰਮੇ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਸੂਫ਼ੀ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਤ੍ਰਿਖੜਾ ਤਾਲ ਵਾਲੀ ਸ਼ੋਖੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ 'ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗ ਦੀਦਾਰ ਕੇ' ਦੀ ਰੰਗਤ ਤਾਂ ਰਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਗਤ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ 'ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਰਾਹ ਰਬਾਨਾ ਮੋਰੀ ਹੂੰ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਛਿਪ-ਛਿਪ ਲੰਘਦੇ ਚੋਰੀ ਹੂੰ', ਵਾਲੀ ਤਾਂਘ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ 'ਧੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਹੈ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਲਾਮ 'ਫ਼ਕੀਰੀ ਬੋਲ' ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਂਝ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਮਤ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਇਕ ਹੈ, ਰਾਹ ਭਾਵੇਂ ਨਿਆਰੇ ਹਨ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 1041.
2. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 1.23.
3. ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Unitary Type of Society) ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਰਵੱਈਆ, ਇਕ ਪਾਸੜ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਅਭਾਵ, ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਦਾਨਵੀ ਬਿਰਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਰ ਸਮੂਹ, ਹਰ ਕਰਤੱਵ, ਹਰ ਵਿਚਾਰ, ਹਰ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨੱਕ-ਨਕੇਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ।
4. ਬਹੁ-ਵਿਧ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Pluralistic Society) ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।
5. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰਨਾ 922.
6. ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 294.
7. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1986, ਪੰਨੇ 102-03.
8. ਸੱਯਦ ਅਬੁਲ ਆਲਾ ਮੌਦੂਦੀ, 'ਕੁਰਆਨ ਮਜੀਦ' (ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਟੀਕਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, 2013 (ਚੌਥਾ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ 614.
9. ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ, ਪੰਨੇ 1349-50.
10. ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਕੇ, ਪੰਨਾ 1381.
11. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਸਿਰਦਾਰ), 'ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ', ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਦਿੱਲੀ, 1979, ਪੰਨਾ 53.
12. ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 930.
13. ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 292.
14. ਉਹੀ, ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 23.
15. ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੩, ਪੰਨਾ 124.
16. ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੪, ਪੰਨਾ 102.
17. ਉਹੀ, ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਪੰਨਾ 1378.
18. ਉਹੀ, ਜਪੁ ਜੀ, ਪੰਨਾ 4.
19. R.A.Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, Idarh-I-Adabiyat-I-Delli, Delhi, 1976, p. 83.
20. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 466.

21. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1959, ਸਾਖੀ ਨੰ. 41.
22. R.A.Nicholson, *op.cit.,* pp. 84-85.
23. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 463.
24. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ, 26.2.
25. ਉਹੀ, ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 1274.
26. ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ 1078.
27. R.A.Nicholson, *The Idea of Personality*, Idarh-I-Adabiyat-I-Delli, Delhi, 1976, p. 14.
28. ਉਹੀ, ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 1153.
29. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੨, ਪੰਨਾ 463.
30. ਉਹੀ, ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ 1399.
31. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੪, ਪੰਨਾ 442.
32. (a) *Twasin of Mansur-Al- Halaj* (Translated by) Aisha AbdAr- Rahaman At-Tujumana, The Ta-Sin of the Prophetic Lamp (1.1).

    (b) ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਿਆਮ ਮਨੋਹਰ ਪਾਂਡੇ, 'ਸੂਫ਼ੀ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ ਕੀ ਵਾਣੀ' (ਕਿਤਾਬੁਤਵਾਸੀਨ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਸਾਹਿਤਯ ਭਵਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮ. 1976, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ।
33. ਹਵਾਲਾ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਸਿਰਦਾਰ), ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ 44.
34. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 351.
35. 'Twasin of Mansur-Al- Halaj', *Ibid*. The Ta-Sin of Before Endless Time and Equivocation (6.1)
36. ਮਾਝ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੋਥੀ ਤੀਜੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 1235.
37. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ 140-41.
38. ਈਮਾਨ ਦਿਗਰ-ਵ ਕੇਸ਼ੋ ਮੁਹੱਬਤ ਦਿਗਰਸਤ।

    ਪੈਗ਼ੰਬਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨ ਅਜਮ ਅਸਤ ਨ ਅਰਬ ਅਸਤ।
39. Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India,* (Vol. I), Munshiram Manoharlal Publishers, 2012 (Reprint), p. 373.

ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ
(ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਂਦੇੜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

ਸਲਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਬਾਪ ਦਾਦੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਹੈ।1 ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਵੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਉਕਤ ਨੂੰ ਕਤੱਈ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਕੌਮ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਜਿੰਨਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਜੋਧਿਆਂ, ਲੋਕ-ਨਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਾਂਭਣਾ ਹਰ ਇੱਕ ਕੌਮ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਕਈ ਅਨਮੋਲ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ-ਸ਼ਸਤਰ, ਬਸਤਰ, ਬਰਤਨ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਅਤੇ ਹੱਕ ਖੋਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਬਰਤਨ, ਵਸਤਰ, ਜੋੜੇ ਆਦਿ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਣ-ਮੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਵੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਂਵੇ ਕਿ ਜੰਗਾਂ/ਯੁਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਅਮੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ (ਗੁਰ ਵਸਤਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਆਦਿ) ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖੋਜ- ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵਿਧੀਵਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਵਿਵਰਣ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਲੰਬਾਈ-ਚੌੜਾਈ, ਨਾਪ-ਤੋਲ, ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਧਾਤੂ, ਕੱਪੜਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਉਕਰੀਆਂ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਲਿਖਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ।
- ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਂਵੇ ਇਕਾ-ਦੁਕਾ ਕਾਰਜ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ, ਦਿਖ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ।
- ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵਸਤਾਂ ਅਲੋਪ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਉਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਬੇ-ਸਮਝੀ ਕਾਰਨ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਮ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।
- ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੇ ਕਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਫਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੱਤੇ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ (ਮੋਹਰ, ਤਰੀਖ, ਸਥਾਨ, ਹਵਾਲਾ ਆਦਿ) ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।
- ਐਸੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ।
- ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ 1984 ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਈ ਵਸਤਾਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ।
- ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੇਟਾ ਦੇ ਵਜੋਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਰ/ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਲੱਦ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਰੋਜ਼ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ

ਦਿੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਇਸ ਅਨਮੋਲ ਖਜਾਨੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਵੀ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਣਹੋਣੀ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਇਹ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਨਾਪ-ਤੋਲ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮੁਕੰਮਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਸ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕੈਮਰੇ ਉੱਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਨੇਪਰੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਖੋਜ-ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ/ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕੈਮਰੇ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਫੋਟੋਆਂ ਨੂੰ ਆਰਕਾਈਵਲ ਮਟੀਰੀਅਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਿਊਜ਼ਿਅਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਦੀ ਫੋਟੋ-ਗ੍ਰਾਫੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-

ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਉਚਿਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਹਿਤ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੱਟੇ-ਮਿੱਠੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

- ਇਹਨਾਂ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਲੈਣ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਿਵੇਂ ਵੈਸਾਖੀ, ਦੀਵਾਲੀ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਆਦਿ ਮੌਕੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਕਈ ਵਾਰ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰ-ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ (ਲੰਬਾਈ, ਚੌੜਾਈ, ਧਾਤ, ਆਦਿ) ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੇਮ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਅਲਮਾਰੀ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿਚਣਾ ਪਾਪ ਹੈ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਆਉ ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਕਿਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਭੇਟਾ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਪਾਸ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੱਜ ਬਾਬਾ ਜੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਗੇ।
- ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਜੋ ਬਾਹਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬੈਂਕ ਲਾਕਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ।
- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਮੇਲਿਆਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਨੈਟਵਰਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਕੁਝ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਕਈ ਲਾਲਚੀ ਲੋਕ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਨਕਲੀ ਵਸਤਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਧਿਐਨ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਔਕੜਾਂ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਤਖ਼ਤ ਸਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਵੇਗਾ

ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚੇਤੰਨ ਹੈ।

ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਂਦੇੜ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਾਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿ ਰਹੱਸਮਈ ਘੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪੰਜ ਤਖ਼ਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂਤਾ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਤਖ਼ਤ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਹਨ।2 ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਦੂਜੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉੱਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਾਂਗ ਏਥੇ ਪੰਥ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹਾਂ (ਧਾਰਮਿਕ ਦੰਡ), ਅਪੀਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪੰਥਕ ਫੈਸਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪੰਥ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਹੁਕਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉੱਪਰ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।3 ਤਖ਼ਤ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਸਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਤੀ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਤੱਥ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੜੇ ਅਚੰਭੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਸੰਨ 1883-ਸੰਮਤ 1940) ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ4:

1. ਬੰਦੂਖ ਤੋੜੇਦਾਰ
2. ਤਰਕਸ਼ ਤੀਰੋਂ ਤੀਰ ਕਾ ਉਸ ਮੇ ਪੈਂਤੀ ਹੈ।
3. .....
4. ਕਮਾਣਾਂ ਦੋ
5. ਪੁਲਾਦੀ {ਫੌਲਾਦੀ} ਜੜਾਊ ਢਾਲ

6. ਜੜਾਊ ਲੰਬੀ ਤਰਵਾਰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀ
7. ਸੁਨੈਹਰੀ ਦਸਤੇ ਕੀ ਪੇਸ਼ਕਬਜ਼
8. ਸਰਬਲੋਹ ਕੀ ਸ਼ਾਂਗ
9. ਬਟੂਆ ਮੇ ਕੰਘਾ ਕੇਸ
10. ਭਗਵਤੀ ਕਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਜਿਸ ਕੋ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਮੋ ਮਾਲਾ ਜਿਗਾ ਕਲਗੀ ਪਹਿਰਾਈ ਜਾਤੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 9 ਬਣਦੀ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਤਾਂ 'ਤਿੰਨ' ਨੰਬਰ ਲਿਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ 'ਤਿੰਨ' ਨੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਾਉਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਅਗਲੀ ਸੂਚੀ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (1824-1884 ਈ:) ਦੇ ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।5 ਇਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਸਤਰ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸ਼ੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹਨ:-

1. ਬੰਦੂਖ ਤੋੜੇਦਾਰ
2. ਦੋ ਤਰਕਸ਼ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਤੀ ਤੀਰ ਹਨ।
3. ਦੋ ਕਮਾਣਾਂ
4. ਇਕ ਢਾਲ ਜੜਾਊ ਫੌਲਾਦੀ
5. ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਲੰਬੀ ਜੜਾਊ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੀ
6. ਇਕ ਪੇਸ਼ਕਬਜ਼ ਸੁਨੈਹਰੀ
7. ਇਕ ਸਾਂਗ ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ
8. ਇਕ ਬਟੂਆ ਕੰਘੇ ਕੇਸਾਂ ਸਮੇਤ
9. ਇਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਕਟ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ, ਜਿਗਾ ਕਲਗੀ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਸਜਾ ਧਜਾ ਦੁਸ਼ਹਿਰੇ ਤੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਭੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀਹ ਤੋਪਾਂ, ਪੰਦਰਾਂ ਜੰਬੂਰੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਤਮੰਚੇ ਆਦਿਕ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸ਼ਸਤਰ ਕੀਮਤੀ ਹੋਰ ਭੀ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸਭ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ 1923 ਈ:6 ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ (1838 ਤੋਂ 1943 ਈ:) ਦੁਆਰਾ

ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਮ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

1. ਕਰਦ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ
2. ਬੰਦੂਕ ਤੋੜੇਦਾਰ
3. ਤਰਕਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚ ਤੀਰ 35 ਹਨ
4. ਕਮਾਨ 2
5. ਫੋਲਾਦੀ ਜੜਾਊ ਢਾਲ- 1
6. ਜੜਾਊ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤਲਵਾਰ 1
7. ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਸਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼ 1
8. ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਸੰਮ 1
9. ਬਟੂਏ ਵਿੱਚ ਕੰਘਾ ਅਤੇ ਕੇਸ 2 ਹਜ਼ੂਰੀ
10. ਤ੍ਰਸ਼ੂਲ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਉੱਚਾ 3 ਫੁਟ ਜਿਸ ਨੂੰ 1
ਭਗਵਤੀ ਕਹਿ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਏਥੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੋ ਵਾਧੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੰਘਾ ਕੇਸਾਂ ਸਮੇਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਰਦ (ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।7 ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਕਰਦ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਇਸ ਮਹਾਂਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਕਰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਐਨ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਨ 1937 ਮਹੀਨੇ ਫੱਗਣ ਹੋਲੇ ਉੱਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਚਾਰ ਐਂਚੀ (ਇੰਚ) ਲੰਬੀ ਹੈ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ।8" ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਪਰ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਉਕਾਈ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਕ-3. ਲਿਖਣਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (1930 ਈ:) ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਹਨ9:

1. ਚਕ੍ਰ
2. ਚੌੜਾ ਤੇਗਾ
3. ਫੌਲਾਦ ਦੀ ਕਮਾਨ
4. ਘੁਰਜ (ਗੁਰਜ)
5. ਨਾਰਾਚ (ਸਰਬਲੋਹ ਦਾ ਤੀਰ)

6. ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜ ਅਤੇ
7. ਸੁਨਹਿਰੀ ਛੋਟੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਛੀ ਇੰਚ ਦੀ।

ਹੋਰ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਮੋਲਕ ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਜੇਹੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਸਿਲਹਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਡਾ ਭਾਰੀ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦੀ ਸਾਂਗ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣ ਅਸ਼ਟਭੁਜੀ ਦੇਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਾਪਤ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜਲਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸ਼ਸਤਰਾਂ (ਕਮਾਨ, ਜੜਾਊ ਤਲਵਾਰ, ਫੋਲਾਦੀ ਜੜਾਊ ਢਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਛੇ ਇੰਚੀ) ਨੂੰ ਛੱਡ ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਇਕ ਚਕਰ, ਚੌੜਾ ਤੇਗਾ, ਗੁਰਜ, ਸਰਬਲੋਹ ਦਾ ਤੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ:

1. ਕਰਦ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ
2. ਬੰਦੂਕ ਤੋੜੇਦਾਰ
3. ਤਰਕਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚ 35 ਤੀਰ
4. ਕਮਾਨ
5. ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਸਤੇ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼
6. ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਸੰਮ
7. ਬਟੂਏ ਵਿੱਚ ਕੰਘਾ ਅਤੇ ਕੇਸ

ਸਾਫ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਕਤ ਸ਼ਸਤਰ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਿਆ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਜਿਆਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ "ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਤਬਰੁਕਾਤ" 1991ਈ: ਵਿੱਚ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ10:

1. ਜੜਾਊ ਤਲਵਾਰ
2. ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼
3. ਸਾਂਗ
4. ਬੰਦੂਕ
5. ਢਾਲ
6. ਤੀਰ
7. ਕੰਘਾ ਅਤੇ ਕੇਸ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤਾਂ 1991 ਈ: ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਪਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵੇਰਵਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੰਘਾ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਟੂਏ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦੋ ਤਰਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲੇ 35 ਤੀਰ, ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਕਰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸਿਖਿਜ਼ਮ 1992 ਈ: ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਹੈ11:

1. ਅ ਛਹਓਕਰਓ ਥੋਟਿ (ਚਕਰ)
2. ਅ ਬਰੋਓਦ ਸੋਰਦ (ਤੇਗਾ)
3. ਅ ਸਟਇਇਲ ਬੋ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਕਮਾਨ)
4. ਅ ਸਟਇਇਲ ਓਰਰੋ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਤੀਰ)
5. ਅ ਹਇਓਵੇ ਚਲੁਬ ਾਟਿਹ ਓ (ਇਕ ਗੁਰਜ)
   ਲਓਰਗਇ ਸਪਹਇਰਚਿਓਲ ਕਨੋਬ
6. ਅ ਸਮਓਲਲ ਗਲਿਦਇਦ ਕਰਿਪਓਨ (ਛੋਟੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ)
7. ਢਵਿਇ ਗਲਿਦਇਦ ਸੋਰਦਸ (ਪੰਜ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸਿੱਖਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵੇਰਵਾ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਵੰਬਰ 1-5, 2013 ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਗਏ:

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਛੋਟੀ (ਦਸਤਾਰ 'ਤੇ ਸਜਾਉਣ ਵਾਲੀ)
2. ਤੀਰ (ਖੱਪਰਾ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ।
3. ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਂਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ।
4. ਤੇਗਾ ਆਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ।

ਉਲੇਖਨੀਯ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਛੋਟੀ (ਦਸਤਾਰ 'ਤੇ ਸਜਾਉਣ ਵਾਲੀ) ਤੇ ਤੀਰ (ਖੱਪਰਾ) ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਤੇਗੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਸਤਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖੀਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹਨ? ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

- ਚੱਕਰ
- ਗੁਰਜ
- ਬੰਦੂਕ ਤੋੜੇਦਾਰ
- ਤਰਕਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਭੱਥਾ ਅਤੇ ਤੀਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 35 ਸੀ
- ਦੋ ਕਮਾਨ
- ਫੌਲਾਦੀ ਜੜਾਊ ਢਾਲ
- ਜੜਾਊ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ/ਤਲਵਾਰ
- ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਸਤੇ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼
- ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਸੰਮ
- ਬਟੂਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੰਘਾ ਅਤੇ ਕੇਸ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ? ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ? ਜੇਕਰ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਥੋਂ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋਏ? ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਥੇ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ? ਇਤਿਆਦਿਕ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਏਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ, ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਸ਼ਤਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਜੇ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ 100 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2011, ਪੰਨਾ 1104.
2. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ, ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵੰਬਰ 1965, ਪੰਨਾ 21.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-20.
4. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਫਤੇਹ ਟੈਂਪਲ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਅੰਬਾਲਾ, 1884, ਪੰਨਾ 168.
5. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 182.

6. ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਸੰਬਰ 1923 (ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ), ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 406.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 407.
8. ਉਹੀ।
9. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2011, ਪੰਨਾ 70.
10. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਤਬਰੁਕਾਤ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 7.
11. Harbans Singh, (ed.) Encyclopaedia of Sikhism, vol. III, Punjabi University Patiala, 2004, p 192.

ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ

ਸੁਖਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਅਜਾਇਬ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 1935 ਈ. ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਲੌਨੀ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਅਜੋਕਾ ਫੈਸਲਾਬਾਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਜਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਬਚਪਨ ਲਾਇਲਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਲੌਨੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਉਹ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰ. 51 (ਨੇੜੇ ਅਬਾਸਪੁਰ ਸ਼ਟੇਸ਼ਨ) ਦੇ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਮਾਂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜਾਂਗਲੀ ਲੋਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਜਾ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਮਾਈ ਝੁੱਗੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।। ਡਾ.ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ 12ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕੱਚੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਨਾਭੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੱਕੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਭਦੌੜ ਅਤੇ ਜਗਰਾਉਂ ਹੋ ਗਈ ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਐੱਫ.ਐੱਸ.ਸੀ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ, ਐੱਮ.ਡੀ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਤੌਰ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਵਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ 1958 ਵਿਚ 23 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰ ਹਨ) ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ ਜੋ ਉੱਚ-ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ; ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸੈਕਟਰੀ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਟੀ (ਪੀਐੱਚ.ਡੀ. ਹਿਊਮੈੱਨ ਜੈਨੇਟਿਕਸ) ਜੁਆਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ ਹੈਲਥ ਉਤਰਾਖੰਡ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਐਵਨਿਊ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ (Interview) ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੇ

ਨਿਤ-ਪ੍ਰਤੀ ਅਭਿਆਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ (ਇੰਟਰਵਿਊ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੇਜਰ ਵਜੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਚੱਕ ਨੰ. 41, ਤਹਿ. ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਿਖੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਿੰਡ ਮੋਹੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸੀ। ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਚੱਕ ਨੰ. 41 ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਸ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਦੋ ਭਰਾ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸ. ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਾਲਿਆ।ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉੱਥੇ ਕਾਫੀ ਮੋਕਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਲਈ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ., ਬੀ.ਟੀ. ਤੱਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਏ। ਪ੍ਰਿੰ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਬਾਵਾ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਅ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਨਾਮੀ ਵਕੀਲ ਬਣ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ,ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਬੇਟੀਆਂ- ਗੁਰਦਿਆਲ ਕੌਰ, ਗੁਰਬਚਨ ਕੌਰ, ਹਰਭਜਨ ਕੌਰ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਬੱਚੇ- ਡਾ. ਖੁਸ਼ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿਵਾਈ।

ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਚੱਕ ਨੰ: 51 ਰੱਖ ਬ੍ਰਾਂਚ (ਨੇੜੇ ਅਬਾਸਪੁਰ ਸ਼ਟੇਸ਼ਨ) ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ 11 ਮੁਰੱਬੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕੱਚੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਨਾਭੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਨਾਭੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੱਚਾ ਮਕਾਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇਲੀ ਦਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦਲਾਨ (ਹਾਲ) ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕੋਹਲੂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਿਹੜਾ,ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਇੱਕ ਨਲਕਾ ਵੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ.ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਉੱਧਰ ਰਹਿ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤੰਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਦੇਖਣੇ ਪਏ। ਇਸ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਨਾਭੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏ.ਐੱਸ.ਆਈ. (ਥਾਨੇਦਾਰ) ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ

ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ, "ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਨਾਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਇਆ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ"। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਬਹੁਤ ਲ਼ਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਸ ਕੰਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸੀ, ਉਂਝ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਜਾਂ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਇਸ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਮੰਜੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਟੀਕਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੋਸ਼, ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵੀ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਮਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਿੱਤ ਹੂ-ਬਾ-ਹੂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ;

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ?

ਉ. ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਹੈ।

ਪ੍ਰ. ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਤੇ ਗੋਤ ਇਹੋ ਸੀ?

ਉ. ਨਹੀਂ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਥਿੰਦ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੰਧੂ।

ਪ੍ਰ. ਸੰਧੂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗੋਤ ਸੀ?

ਉ. ਹਾਂ ਜੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਨਾਮ ਹੈ?

ਉ. ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਛਿੰਦੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਨਹੀਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਈ ਦਫਾ ਛਿੰਦੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕੀ ਸੀ?

ਉ. ਸਰਦਾਰਨੀ ਅਜਾਇਬ ਕੌਰ, ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ਸੀ?

ਉ. ਲਾਇਲਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) 1935 ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਕਲੌਨੀ ਸੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਲੌਨੀ, ਉਥੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਕੀਲ ਸਨ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਉ. ਦਾਦਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ 3 ਸਾਲ ਉਮਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਜਣੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਜੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਾਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪਲੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਆਪਣੇ ਪੜਦਾਦਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਉ. ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਿਛੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੋਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਮਿਲੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।

ਉ. ਮੈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਨ ਜੇ.ਸੀ.ਓ. ਪੋਸਟ ਤੇ, ਦਾਦੀ ਜੀ ਘਰੇਲੂ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਵੈਸੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ।

ਉ. ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਮਲਟੀਫੈਸਟਡ (ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ) ਸੀ। ਇਹ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆਂ, ਵੇਸੈ ਉਹ ਇਥੇ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬੀ.ਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੀ.ਟੀ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ।ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਗੈਰਾ ਨੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਨਟੈਕਟ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਾਵਾ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਾਫੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬੜੇ ਤਅਲੁਕਾਤ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਵੇਂ ਪਲੇ ?

ਉ. ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ

ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਗੈਰਾ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਦਾ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ, ਤਾਇਆ ਜੀ ਆਪ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾ ਵਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਏਨਾਂ ਲੋਕੀਂ ਗਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਲੱਗ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਦੇਖੋ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਮੈਂ ਤਹਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਸੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਐ, ਹੁਣ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਦੇਣਾ ਤਹਾਨੂੰ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕਮਾਊ ਹੈਗੇ ਆਂ ਤੇ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਫਿਰ ਇਹ ਆਪਣਾ ਇੰਡੀਪੈਂਡਡਲੀ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਰੁਤਬਾ ਬਣਿਆ ਇਹ ਕੋਈ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰਾ ਤਾਇਆ ਜੀ ਕੋਲੇ ਸੀ। ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਚੋਂ ਕਮਾਇਆ, ਔਰ ਬਹੁਤ ਕਮਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਕੀਤੀ ਆਂ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੋੜ ਲਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਕਮਾਇਆ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਗਿਆਂ ਤੇ ਹੁਣ ਆ ਹਾਲਤ ਐ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਲਗ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸੀ ਔਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ 'ਚ ਵੀ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਉਂਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟੜ ਨਹੀਂ ਸੀਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਹੋਰ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਤੇ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹੜੇ ਕਲਾਇੰਟ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਵਕੀਲ ਓਂ ਉਹਨੂੰ ਈ ਸੱਚਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਤਾਂ ਲੜਨਾਂ ਈ ਹੁੰਦਾ ਸੋ ਇਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗ਼ਨ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀਗੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਆਂਦੀ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਤੇ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪੇਪਰਜ਼ ਇਨ੍ਹਾ ਕੋਲ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕੋਰੈਕਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਜਿਹੜਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸੀ ਮਤਲਬ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਆਨ, ਲਗ਼ਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਹੜੀ ਸੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੁਹਾਡੇ 'ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੁਸੀਂ ਏਨਾਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਅਰੰਭ ਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੋ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੀ ਪਰ ਕਿੱਤਾ ਇਹ ਸੀ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਸੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ ਬੜੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇਖੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਉਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਆਦਤ ਸੀਗੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਉਹਨੂੰ ਇਨਵੈਸਟ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਰੱਖਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਜਾਣੀ ਹੋਰ ਕਰੀ ਜਾਣਾ। ਸਾਡੇ ਉੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗਿਆਰਾਂ ਮੁਰੱਬੇ ਸੀ (ਮੁਰੱਬਾ ਮਤਲਬ 25

ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣੇ ਆਂ ਇੰਫੈਕਟਸ ਬਾਕੀ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਆਂਦਿਆਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ)। ਆਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਰਾਂ ਏਕੜ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੋ ਬੱਚੇ ਜਿਹੜੇ ਸੀਗੇ, ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸੀਗੇ। ਇਕ ਮੇਰਾ ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸੀਗੇ। ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ (ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ) ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂਗੇ ਰੱਖਣੇ, ਕਿ ਹੁਣ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ। ਠੀਕ ਐ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰੀਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਹ ਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ। ਕਾਫ਼ੀ ਔਖੇ ਦਿਨ ਦੇਖੇ ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਨਾਭੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੈਸਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਭੇ ਸਾਡੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀਗੀ, ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ (ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ) ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਉੱਥੇ 'ਏ.ਐੱਸ.ਆਈ. ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ, "ਤੁਸੀਂ ਆ ਜਾਓ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਚਾਹੀਦੀ ਏ"। ਤੇ ਉਨ੍ਹੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਈ ਉਨ੍ਹੇ ਕਾਫੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸਾਡੀ। ਜਿਹੜਾ ਮਕਾਨ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਤੇਲੀਆਂ ਦਾ ਮਕਾਨ ਸੀ, ਉਹਦੇ 'ਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਦਲਾਨ ਸੀ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੋਹਲੂ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮਤਲਬ ਕਿ ਥੱਲੇ ਦੂਜਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਈ ਦਲਾਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੰਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਿਹੜਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੰਪ (ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਨਲਕਾ) ਸੀ, ਤੇ ਉਥੇ ਈ ਰਸੋਈ। ਸੋ ਤੁਸੀ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿਹੜੀ ਏਨੀ ਸੀਗੀ। ਔਰ ਉਸੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਟੀਕੇ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ। ਔਰ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜੋ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਸਤੇ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਜ਼ ਜਾਂ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਕਾਲਿਫ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਬਹੁਤ ਸੀਗੇ, ਉਹ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਤਾ ਕਰ ਲਏ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਕੋਈ ਰਹਿੰਦਾ ਏ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਫ੍ਰੀ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ। ਮਤਲਬ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਤਾਂ ਸਮਰੱਥਾ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀਗੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੋਥੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ ਕਲਮ ਤੇ ਦਵਾਤ ਦੇ ਨਾਲ। ਆਪ ਈ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸੀ ਹੋਲਡਰ ਦੇ ਨਾਲ। ਓਰੀਜ਼ਨਲ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਗਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਨੇ ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਹੜੀ ਗੋਤ ਥਿੰਦ ਜਾਂ ਸੰਧੂ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਕਿਵੇਂ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਤਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਿੱਤਾ ਈ ਹੋਰ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ,

ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲੇ ਕੋਈ ਏਨਾਂ ਰੁਝਾਣ ਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਪ੍ਰ. ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਉਧਰ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀ।

ਉ. ਹਾਈ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ। ਪਾਰਟੀਆਂ-ਪੂਰਟੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਾਰਟੀ ਹੋਣੀ ਤੀਹ-ਚਾਲੀ ਬੰਦੇ ਆਣੇ, ਮੈਂ ਜੋ ਸੋਚਦੀ ਆਂ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਜੋ ਵੀ ਸੀ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ (ਵਕੀਲੀ) ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਟਾਂਗੇ ਤੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਫਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਜਿਹੜੇ ਜੱਜ ਆਉਣੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕੌਨਟੈਕਟਸ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਦੇਣੇ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਪਰਮੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਉਹ ਘਰੇਲੂ ਪਤਨੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਇਦੂੰ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹੇ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਕਿ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਜਾ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ ,ਉਂਝ ਵੀ ਬੜਾ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਕੀ ਘਰ 'ਚ ਕਦੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਸਾਨੂੰ। ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ ਜਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਦੇਖਣਾ ਜਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੋਣੇ ਐ, ਬਣਾਉਂਦੇ ਵੀ ਹੋਣੇ ਐ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੀ ਡੀਪੈਂਡ ਸਨ, ਮਾਂ ਵੀ ਦੇਖਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਘਰ 'ਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰਸੋਈ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰੋ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਰੋਟੀ ਬਣਾਉਣੀ ਐ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣੇ ਐ ਜਾਂ ਆਹ ਕਰਨੈ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ।

ਪ੍ਰ. ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ?

ਉ. ਏਨਾਂ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਅਸੀਂ ਟਾਂਗੇ 'ਚ ਸਕੂਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦੇ 'ਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਸੀ। ਟਾਂਗਾ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਡਰਾਇਵਰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਾਰਿਕਾਬਾਦ ਇਕ ਕਲੌਨੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੀਵੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਰਸਤੇ 'ਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਟਾਂਗਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਰਿਕਾਬਾਦ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ। ਕਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੋਤ ਕੀ ਚੀਜ ਹੁੰਦੀ ਆ, ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਆਹ ਖਿੰਦ ਜਾਂ ਸੰਧੂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਚਪਨ 'ਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਦੇ ਖਿੰਦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਦੇ, ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖਦੇ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕਦੇ ਹੁੰਦਾ ਭੀ ਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਏ, ਜਾ ਆਹ ਸਿੱਖ ਐ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਹਿਰਦ ਸੋਸਾਇਟੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਈਓਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਿ ਇਹ ਡਿਫਰੈਂਸਸ

ਹੈਗੇ ਨੇ। ਨਾ ਕਦੇ ਦਿਨ ਦਿਹਾਰ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਵੀ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਆ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਦੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੀਚੂਅਲ ਸਿਖਾਏ ਈ ਨਹੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਪਲੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਜਾਂ ਕਿੱਦਾਂ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦਾ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਕਰਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਠੀਕ ਨੇ, ਬਰਾਬਰ ਨੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਐ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ?

ਉ. ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਈ ਸੀ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਆ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਐ, ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਨਾ ਜਾਂ ਤਹਾਨੂੰ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਐ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਐ, ਇਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਐ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ। ਆਹ ਜਿਹੜਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਹੁਣ ਸਗੋਂ ਐਸ ਉਮਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਤਕਰੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਹੁੰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫੀਲਿੰਗ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀਗੇ, ਉੱਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸਲਿਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ, ਬੜੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ, ਕਾਲੇ-ਕਾਲੇ ਬੁਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਪਾਏ ਹੋਣੇ, ਔਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਬੁਰਕਾ ਚੁੱਕਦੀਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਉਵੇਂ ਈ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੰਦਿਰ, ਮਸਜ਼ਿਦ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਉ. ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਈ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਉੱਥੇ ਮਾਈ ਝੁੱਗੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮੇਲਾ-ਮੂਲਾ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕਈ ਦਫਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਰੋਟੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਰੋਜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣਾ, ਇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਪ੍ਰ. ਉਦੋਂ ਕਦੀ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਲਈ ਕਿਤੇ ਘੁੰਮਣ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ।

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇੱਦਾਂ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਪਰ ਸਾਡਾ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਸੀ ਅਬਾਸਪੁਰ, ਦੂਜਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਲਾਇਲਪੁਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਫਿਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੇ ਅਬਾਸਪੁਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਕੋਲੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾ ਸਨ 51 ਚੱਕ 'ਚ। ਮਤਲਬ ਉੱਥੇ ਫਾਰਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਈ ਘਰ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਵੱਡੀ ਮਾਂ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ, ਬਾਕੀ ਮੇਰੇ ਇਕ ਕਜ਼ਨ ਤਾਇਆ ਜੀ ਸੀਗੇ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੋਈ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਉਂ ਕਜ਼ਨ, ਉਹ ਉੱਥੇ ਮੈਨੇਜਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਚ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀਗੇ ਪਿੰਡ। ਫਾਰਮ ਤੇ ਖੇਡਣਾ-ਖੂਡਣਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨੀਆਂ, ਬੀਬੀਆਂ ਸਣ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ, ਨਾਲ ਸਣ ਕੱਢਣੀ, ਨਾਲ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣੀ ਜਾਣੀਆਂ, ਨਾਲ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਊਣੇ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ-ਮਸ਼ੂਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਆਈਆਂ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਈ ਕੱਪੜੇ ਸਿਊਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਦਰੀਆਂ ਉਣਨੀਆਂ, ਮੰਜੇ ਉਣਨੇ। ਬਚਪਨ 'ਚ ਅਸੀਂ ਗੁੱਲੀ-ਡੰਡਾ ਬੜਾ ਖੇਡਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਈ ਸੀਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ ਬੜਾ ਖੇਡਿਆ। ਬੰਟੇ ਬੜੇ ਖੇਡੇ।

ਪ੍ਰ. ਉਦੋਂ ਵਿਆਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਉ. ਬੜੇ ਡੀਸੈਂਟ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਫਾਰਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਤਿੰਦਰ ਭੁੱਲਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ, ਤਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਜੱਟ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਰੱਖਦੇ ਸੀਗੇ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾੜਾ ਸਮਝਦੇ ਸੀਗੇ, ਇਵੇਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨਾ ਵਾਲੇ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਸੀਗੇ, ਉਹ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨਾ ਵਾਲੇ ਸੀਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜ ਏਕੜ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਾਲੇ ਉਹ ਪਿੰਡ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸਜ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸੀ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਡੀਸੈਂਟ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਰਸਮਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ?

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਪਰ, ਹਾਂ ਇਕ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਪਾਣੀ 'ਚ ਦੁੱਧ ਪਾ ਕੇ ਪੈਸੇ-ਪੂਸੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਗਾਨਾ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾਣੀਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ, ਅਸੀਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ ਜਾਂ ਇਹ ਯਾਦ ਕਿ ਵਾਗਾਂ ਗੁੰਦਣੀਆਂ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਸ਼ਗਨ ਕਰਦੇ ਸੀ ਸਾਰੇ ਪਰ ਬੜੇ ਡੀਸੈਂਟ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹਦੇ 'ਚ ਕੋਈ ਹੁੱਲੜਬਾਜੀ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ।

ਪ੍ਰ. ਉਦੋਂ ਲੋਕ ਨੱਚਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸੀ?

ਉ. ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਔਰਤਾਂ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਸੁਹਾਗ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇਖਿਆ।

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਮਾਈ ਝੁੱਗੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫੁੱਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਬੀਜੀ ਨੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਕਿ ਚੱਲੋ ਤਹਾਨੂੰ ਮਾਈ ਝੁੱਗੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਚੱਲਾਂ।

ਪ੍ਰ. ਤਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਿਉਹਾਰ ਜਾਂ ਦਿਨ ਕਿਹੜਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ?

ਉ. ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਇਕ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਡਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਮੇਲ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਤਿੰਨਾ ਭੈਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਉਦੋਂ

ਤਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰੋਪਰਟੀ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸੀਗੇ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮ ਪਵੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਬਾਕੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕੀ ਨਾਮ ਹਨ?

ਉ. ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਮਾਂ ਜਿਹੜੇ ਆ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੇਟੀਆਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ ਗੁਰਦਿਆਲ ਕੌਰ, ਗੁਰਬਚਨ ਕੌਰ ਤੇ ਹਰਭਜਨ ਕੌਰ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਦਾ ਨਾਮ ਖੁਸ਼ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਦੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸੀਗੇ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ।

ਪ੍ਰ. ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਜੋਗੀ ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਹਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਰਾਸ਼ੇ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਵਾਣ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੈਰ ਤੇ ਚੌੜੈ-ਚੌੜੇ ਬੰਦੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਕੱਦ ਹੋਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ, ਉਹ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜਣ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪੂਰੀਆਂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਪੜਵਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਦੌਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚੂਈ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸਿਰ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਥੱਲੋਂ ਜੁੱਸਾ ਪੂਰਾ ਚੌੜਾ, ਉਹ ਮੰਗਣ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਯਾਦਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਤੇ ਕਲੀਅਰ ਨੇ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਦੇਖੇ ਅਸੀਂ। ਇਕ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉੱਥੇ ਜਾਂਗਲੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅਸਲੀ ਜਿਹੜੇ ਟਰਾਈਬਲ ਹੋਣੇ ਆ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕ (ਪੰਜਾਬੀ) ਉੱਥੇ ਵੱਸ ਗਏ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾ ਮਿਲ ਗਈਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾਂਗਲੀ ਈ ਵੱਸਦੇ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ 'ਚ ਜਨਾਨੀਆਂ ਵੀ ਚਾਦਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਚਾਦਰੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸੀ ਔਰ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜਨਾਨੀਆਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ, ਬੰਦੇ ਵੀ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਫਾਰਮਜ਼ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਏਧਰ ਆ ਕੇ ਕਦੀ ਵੇਖੇ। ਔਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸੈਂਟਰ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਈ ਤੋੜ-ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਚੋਰ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਪਾਹ ਚੁਗਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈ, ਕਣਕ ਵੱਢਣ ਗਏ ਤੇ ਭਰੀਆਂ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਸਾਡੇ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੇਜਰ ਵੀ ਸੀਗੇ, ਉਹ (ਜਾਂਗਲੀ ਲੋਕ) ਬੱਕਰੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਵੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਲੈ ਆਉਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ। ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਲਾਜਮ ਹੋਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾ ਲਿਆ ਕੇ ਤੇ, ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਬਥੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਆ ਉੱਥੇ ਤਾੜ ਦੇਣੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਬੱਕਰੀਆਂ, ਭੇਡਾਂ ਨਾ ਛੱਡਣੀਆਂ ਉੱਨੇ ਚਿਰ ਤੱਕ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕੁਛ ਮੰਨਵਾ ਨਾ

ਲੈਣਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਇੰਟਰੱਸਟਿੰਗ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਬੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਰੌਲਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅੰਦਰ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਤਹਾਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦਾ ਜਾਂ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉ. ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਸੁਰ ਵੀ ਕੱਢਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਜੀ।

ਉ. ਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਇੰਟਰੱਸਟ ਬਹੁਤ ਐ, ਲਗ਼ਨ ਬਹੁਤ ਐ, ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਲੱਗਦਾ ਪਰ ਮੇਰੇ 'ਚ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈਗਾ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੇਡੀਉ ਸੀ?

ਉ. ਹਾਂ ਸੀ, ਔਰ ਰਾਦਰ ਓਦੋਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਰੇਡੀਉ ਸੀ ਤੇ ਬੜ੍ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ ਵੰਡ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਰੇਡੀਉ ਆਇਆ ਸਾਡੇ ਕੋਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਠੀ ਸੀਗੀ ਤੇ ਉਹ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੋਠੀ ਨਵੀਂ ਬਣਾਈ ਸੀਗੀ, ਅਸੀਂ ਉਦੋਂ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਵੀਂ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰੇਡੀਉ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ (19..) 45, 46, 47 'ਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰ. ਉਦੋਂ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਏਨਾਂ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਕਿਹੜੇ ਸਨ?

ਉ. ਮੈਂ ਬਚਪਨ 'ਚ ਬਰੰਟਿਆ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਖੇਡਿਆ, ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਗੁੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਖੇਡਿਆ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਰਾ ਸੀਗੇ ਤਿੰਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਸੀ। ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਇਕ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਲ ਈ ਖੇਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ?

ਉ. ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜਤੀ ਹੈਗੀ ਆ, ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਐ ਅਗਾਂਹ, ਮੈ ਕਿਹਾ ਇਹ ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਦੀ ਕੁੜਤੀ ਐ, ਬਸ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰੋਛੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਸਲਾਈਆਂ ਨਾਲ ਉਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈਗੀਆਂ ਨੇ, ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ ਨੂੰ।

ਪ੍ਰ. ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀ?

ਉ. ਅੱਛਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਲਾ ਸੀ॥ ਔਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਸਿਟੀ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਦਾ ਸੀ ਬੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਆਬਾਦੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀਗੀ। ਮਤਲਬ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦੀਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸੜ੍ਹਕਾਂ ਨੇ ਨਾ, ਏਦੂੰ ਵੀ ਚੌੜ੍ਹੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਸੀ, ਔਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤਾਂ ਇਕ ਸੈਂਟਰਲ ਕਲੌਕ ਟੌਵਰ ਸੀ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰੇਡੀਏਟਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸੀ ਚੌੜੀਆਂ ਸੜ੍ਹਕਾਂ। ਇਹ ਸਿਟੀ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਐ,

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਟੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਈਦਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਚੌੜੀਆਂ-ਚੌੜੀਆਂ ਸੜ੍ਹਕਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਕਦੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਕੁਛ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ, ਔਰ ਸੁਖਾਲਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ?

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਸਗੋਂ ਉਹ ਯਾਦ ਐ, ਜਦੋਂ ਇਹ 'ਟੋਡੀ ਬੱਚਾ ਹਾਏ-ਹਾਏ' ਦੇ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨੇ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਔਰ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਨਾਲ ਈ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ 'ਟੋਡੀ ਬੱਚਾ ਹਾਏ-ਹਾਏ'। ਬ੍ਰਿਟੀਸ਼ਰਜ਼ ਦੇ ਅਗੇਂਸਟ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਵ੍ਰਲਡ ਵਾਰ ਦੇ ਅੰਗੇਸਟ ਕੱਢਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਹਿੰਦੇ ਜੀ ਮਫ਼ਰਲ ਬੁਣ ਕੇ ਦਿਉ, ਜ਼ੁਰਾਬਾ ਬੁਣ ਕੇ ਦਿਉ ਜੀ, ਪੈਕ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਭੇਜੀ ਜਾਣੇ। ਇਹ ਚੀਜਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰੌਬਲੀ ਵਲਡ ਵਾਰ 'ਚ ਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੇ ਜਲੂਸ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ, ਉਹ ਵੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦੇ ਵੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਣੇ। ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਏਨਾ ਨਹੀ ਯਾਦ ਕੋਈ ਦੰਗਾ ਵਗੈਰਾ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਾਰੀਗਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਲੋਕ ਕਾਥਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ ਕਦੇ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਣ।

ਉ. ਨਹੀਂ, ਬਾਤਾਂ ਈ ਸੁਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ-ਲੰਬੀਆਂ। ਜਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਇੰਟਰਸਟ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਈ ਆ, ਔਰ ਰਾਤ ਦੇਰ ਤਾਈਂ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈਂ ਜਾਣੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਰੋਜ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਹਿਣਾ, ਅਸੀਂ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਾਤ ਸੁਣਾ ਤੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਣ ਕੱਢੀ ਜਾਣੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਰੱਸੇ ਵ ਕੋਈ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡਾ ਉਧਰ ਵਾਲਾ ਸਕੂਲ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀ?

ਉ. ਮੈਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹੀ ਆਂ। ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲ ਇੰਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ, ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਸ਼ਾਇਦ ਉਦੋਂ ਬਣਦੇ ਈ ਘੱਟ ਸੀ। ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਸਕੂਲ ਸੀ, ਸੈਂਟਰਲ ਜਿਹੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਰਾਂਡਾ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਕੁਕਿੰਗ ਦੀ ਵੀ ਕਲਾਸ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਟੀਚਰਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ, ਬੜੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਠੀਕ ਸੀ ਮਹੌਲ।

ਪ੍ਰ. ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਮ ਕੀ ਸੀ?

ਉ. ਗੌਰਮੈਂਟ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤਹਾਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਿਸ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ?

ਉ. ਮੇਰੇ ਫਾਦਰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ, ਘਰ ਵਿਚ ਟਿਊਟਰ ਰੱਖ ਕੇ ਘਰੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣਾ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ

ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ। ਜਦੋਂ ਵੰਡ ਹੋਈ ਐ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਮਤਲਬ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੁਆਇਨ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰ. ਤਹਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸੀ।

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਯਾਦ ਹੈਗਾ, ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਸੀਗੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੇਡ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ?

ਉ. ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਉਦੋਂ ਖੇਡਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ, ਸ਼ਟਾਪੂ ਖੇਡਣਾ,ਦਰੱਖਤ ਹੋਣੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਉਹ ਰੱਸੀ ਜਿਹੀ ਟੱਪਦੇ ਸੀਗੇ, ਇਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਭੁਆਂਟਣੀਆਂ ਲਵੋਂ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰੁਕਣਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਚੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਬਾਕੀ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਬਾਸਕਿਟ ਬਾਲ ਸੀਗੀ। ਉਦੋਂ ਮੈ ਛੋਟੀ ਸੀਗੀ, ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਈ ਖੇਡਦੀਆਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰ. ਉਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੀ ਵਰਤਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਉਦੋਂ ਦਵਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪੈਂਨ-ਸ਼ੈਂਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਬਸ ਦਵਾਤ ਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਲੱਕੜ ਦੀ ਡੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮੂਹਰੇ ਨਿੱਭ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਡਿਪ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਰੰਗ-ਰੁੰਗ ਜਿਹੇ ਆ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਜਿਹੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉਦੋਂ ਪੈਂਨਸਿਲ ਵਾਲੇ ਰੰਗ ਵੀ ਆ ਗਏ ਸੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਡਿਫਰੈਂਟ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਰ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਮਤਲਬ ਉਦੋਂ ਆ ਗਏ ਸੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ।

ਪ੍ਰ. ਤਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੋਵੇ।

ਉ. ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਕੁਕਿੰਗ ਕਲਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕੁਕਿੰਗ ਨਾ ਘਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਕਦੇ ਇੰਟਰੱਸਟ ਸੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਮੇਸਾਂ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਣੀ ਤੇ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋਣਾ ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਟੀਚਰ ਆਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਖਾ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜੋ ਬਣਾਇਆ, ਮਤਲਬ ਜਿਵੇਂ ਫਿਰਨੀ ਬਨਾਣੀ ਤੇ ਉਹ ਕਦੇ ਗਾੜ੍ਹੀ ਬਣ ਗਈ ਇੱਟ ਵਰਗੀ ਤੇ ਕਦ... ਉਹਦੇ ਚੋਂ ਬੁਰਾ ਈ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕੁਕਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਮੈਨੂੰ। ਇਹ ਜੋ ਮੈਂ ਦੱਸ ਰਹੀਂ ਆਂ ਇਹ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਦੱਸ ਰਹੀ ਆਂ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕ ਆਮ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਰਾਇਟ ਸਟੂਡੈਂਟ ਸੀਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਤਵੱਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਫਸਟ ਆਉਂਦਾ ਏ ਨਾ, ਉਹਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਟੀਚਰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਤੇ ਬੱਚਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ।

ਪ੍ਰ. ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਲਾਇਲਪੁਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀ।

ਉ. ਦੇਖੋ ਮੌਡਰਨ ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਡਿਜਾਈਨਿੰਗ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਘਰ ਸੀ, ਮਤਲਬ ਸਭ ਤੋਂ ਮੌਡਰਨ ਹਾਊਸ ਜਾਂ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੋਠੀ ਸੀਗੀ, ਸਰਦਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਿਆਂ ਈ ਹੈਣੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਬਾਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸਟੇਟਸ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਸੀਗੀ, ਰਾਦਰ ਦਿਸ ਵਾਜ਼ ਦਾ ਵੰਨ ਔਫ ਦਾ ਬੈਸਟ ਵੰਨਜ਼ ਇੰਨ ਦਾ ਦੈਟ ਕਲੌਨੀ। ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਬਣੀ ਸੀ, ਔਰ ਮੌਡਰਨ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਮੌਡਰਨ ਇੰਨ ਦੋਜ਼ ਟਾਈਮ। ਮੂਹਰੇ ਦੋ ਬੈਠਕਾਂ, ਸੈਂਟਰ ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਫਿਰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਮਰੇ ਆ ਗਏ, ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਵਾਲੇ, ਜਿਹੜੀ 35-35 ਫੁੱਟ ਵਾਲੀ ਛੱਤ ਹੁੰਦੀ ਡਬਲ ਛੱਤ, ਔਰ ਮੂਹਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟ ਛੱਤ ਵਾਲੇ, ਬਾਅਦ 'ਚ ਵੱਡੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਿੱਛੇ ਪੋਰਸ਼ਨ ਇਡੰਟੀਕਲ, ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਗੈਲਰੀ ਜਿਹੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀਗੀ, ਇਟ ਵਾਜ਼ ਦੈਟ ਟਾਈਮ ਹਾਊਸਜ਼। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕੋ ਈ ਬਾਥਰੂਮ ਨਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਅਟੈਚ-ਅਟੂਚ ਬਾਥਰੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਵਗੈਰਾ, ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ?

ਉ. ਮੱਝ ਰੱਖੀ ਸੀ ।

ਪ੍ਰ. ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਸੀ?

ਉ. ਨੌਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣੇ ਆ, ਬਾਕੀ ਮਾਤਾ ਤਾਂ ਸੁੱਪਰਵਾਈਜ਼ ਈ ਕਰਦੇ ਸੀਗੇ।

ਪ੍ਰ. ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਲਾਜ ਕਿੱਥੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸੀ?

ਉ. ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਏਦਾਂ ਸੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਲੋਅ ਡਿਗਨਟੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਭਈ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕੀਂ ਐਫ੍ਰਡ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਡਾਕਟਰ ਤੁਹਾਡਾ ਪਰਸਨਲ ਡਾਕਟਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ... ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਜੇ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਤਾਂ ਘਰੇ ਆ ਜਾਣਾ ਦੇਖਣ, ਤੁਹਾਡਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਜੇ ਤਹਾਨੂੰ ਲੋੜ ਏ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੀ ਕਲੀਨਿਕ ਤੇ ਜਾਣਾ, ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆਂ ਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਐ ਜਾਂ ਇੱਥੇ ਦਾਖਲ ਵੀ ਹੋਣਾ ਐ, ਦੈਟ ਵਾਜ਼ ਮੈਟਰ ਫਾਰ ਲੋਅਰ ਕਲਾਸ ਪੀਪਲਜ਼, ਇਹ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਐ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਫੀਲਿੰਗ ਮੈਨੂੰ ਘਰ 'ਚ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਆਉ ਡਾਕਟਰ ਆ ਕੇ ਵੇਖੂ, ਉਹੀ ਇਲਾਜ ਕਰੂ, ਦਵਾਈਆਂ ਪ੍ਰਸਕਰਾਈਬਡ ਕਰਕੇ ਜਾਊ। ਜਾਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਕਲੀਨਿਕ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਔਰ ਡਾਕਟਰ ਸਿੰਪਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕੋਈ ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ, ਐਮ.ਡੀ. ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਪਹਾੜ ਜਾਂ ਨਹਿਰ ਸੀ?

ਉ. ਨਹਿਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਕੌਲੇਜ ਕੋਲੌਨੀ ਔਨ ਦਿਸ ਸਾਈਡ ਦੈਨ ਯੂ ਕਰੌਸ ਦਾ ਸਿਟੀ, ਦੇਅਰ ਵਾਜ਼ ਦਾ ਕੈਨਾਲ ਦੇਅਰ, ਉਹਦੇ ਪੁਲ ਤੋਂ ਲੌਘ ਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਇੱਕ ਤੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਵੇਂ ਵੀ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ, ਦੈਟ ਵਾਜ਼ ਰੋਟੀਨ ਕਿ ਸਾਉਣ ਆਇਆ ਜੀ ਤੀਆਂ ਮਨਾਉਣੀਆਂ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ?

ਉ. ਮੇਰੇ ਫਾਦਰ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਸੀ, ਬੜੇ ਐਕਟਿਵ ਰਹੇ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੋਣੀ ਇਸ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ, ਬਾਕੀ ਘਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਾ ਆਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਹੀ ਡੀਪੈਂਡ ਸੀਗੇ, ਜਿੱਧਰ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਚੱਲ ਪਏ ਤੇ ਜੇ ਨਹੀਂ ਠੀਕ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਹੋਰ ਰਾਹ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ।

ਪ੍ਰ. ਜੇਲ੍ਹ ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਕਦੇ ਗਏ ਸੀਗੇ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਇੰਨੇ ਐਕਟਿਵ ਨਹੀਂ ਸੀਗੇ, ਬਾਕੀ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸੀਗੀ ਅਨੀਸ਼ੀਅਲ ਸਟੇਜ਼ਸ ਦੇ ਵਿਚ। ਬਾਕੀ ਮੈਨੇਜ਼ਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੀ ਨਾ ਜਿਹੜੀ, ਸਕੂਲ ਵੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੈਨਿਜ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਵੀ ਰਹੇ ਨੇ ਇਹ। ਇਹ ਰਹੇ ਜ਼ਰੂਰ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਸ ਲੈਵਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਪੌਲੀਟੀਸ਼ੀਅਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਪ੍ਰ. ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ ਉਸ ਵਕਤ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਸੀ?

ਉ. ਮੈਂ ਛੇਵੀਂ 'ਚ ਆਈ ਹੈਵ ਜਸਟ ਟੇਕਣ ਐਡਮਿਸ਼ਨ ਇਨ ਛੇਵੀਂ, ਸੋ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ?

ਉ. ਦੇਖੋ ਜੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਸੀ ਨਾ, ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਕੋਠੀ ਡਿਸਕਰਾਈਬਡ ਕੀਤੀ ਆ ਨਾ, ਫਿਰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਵੇਚੀ ਵੀ ਪਰੌਬਲੀ 42-43 'ਚ ਆ, ਇਹ ਵੇਚਕੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਾਊਸ ਬਣਾਇਆ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀਗੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਨਾ ਕਿ ਬੌਕਸ ਟਾਈਪ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਡਿਸਕਰਾਈਬਡ ਕੀਤੀ, ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੌਕਸ ਟਾਈਪ, ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਹਾਊਸ ਬਣਿਆਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਆਊਟ ਹਾਊਸ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਕਮਰੇ ਜਿਹੇ ਲਾਈਨ ਦੀ ਲਾਈਨ। ਇਹ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਰਹੇ ਸਾਡੇ ਆਊਟ ਹਾਊਸਜ਼ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹ ਲੇਡੀਜ਼ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੀ ਨਾ ਬਹੁਤ ਰੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਰੋਂਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨੇ? ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬੱਚਿਆ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਕਿਉਂ

ਰੋਂਦੀਆਂ। ਉਦੋਂ ਆਈਡੀਆ ਹੋਇਆ, ਕਹਿੰਦੇ ਜੀ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ 'ਚ ਰਾਇਟਸ ਹੋਏ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਉੱਥੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਉਥੇ ਰੱਖਿਆ ਏ, ਇੰਨਾਂ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਯਾਂਦ ਐ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਕਜ਼ਨ ਬ੍ਰੱਦਰ ਸੀਗਾ ਹੀ ਵਾਜ਼ ਇਨ ਦਾ ਆਰਮੀ, ਉਹ ਝਾਂਸੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪੋਸਟਡ ਸੀਗਾ, ਤੇ ਸਕੂਲ-ਸਕਾਲ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸੀਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਰਾਇਟਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀਗਾ ਤੇ ਉਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀਗਾ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਝਾਂਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਿਆ, ਤੇ ਅਸੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲੇ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਆਰਮੀ ਕੈਂਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀਗਾ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇੰਨਾਂ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਕਿ ਗੱਡੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆ, ਰੌਲਾ ਬੜ੍ਹਾ ਪੈ ਰਿਹਾ, ਵੂਈ ਵਰ ਕਮਪੈਰੇਟੇਬਲੀ ਇੰਨ ਦਾ ਸੈਨਸ ਵੂਈ ਵਰ ਲਿਵਿੰਗ ਵਿਦ ਹਿੰਮ ਚਿਲਡਰਨ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾ ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਇੱਧਰ ਆਏ?

ਉ. ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਰੌਇਟਸ ਹੋਏ ਨਾ, ਮੈਂ ਤਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੰਨਪੜ੍ਹ ਸੀਗੇ। ਟੱਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀਗਾ ਜ਼ਮੀਂਨ ਉਨ੍ਹਾ ਕੋਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਤਾਇਆਂ ਜੀ ਵਾਜ਼ ਆਲਸੋ ਦਿਸ ਟਾਈਪ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇੰਟਰੱਸਟ ਹੁੰਦਾ ਏ ਨਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਲਿਆ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਕਿੰਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੇਮ ਮੁਰੱਬੇ ਬਣਾ ਲਏ ਜਿੰਨੇ ਸਾਡੇ ਸੀਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਸੀਂ ਮੋਹੀ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰ ਲੈਦੇ ਆ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾਲੇ ਸਮਾਨ ਸਾਰਾ ਭੇਜ ਦਿਉ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਐਵੇਂ ਲੰਬੜਦਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੜਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਹ ਲੰਬੜਦਾਰ ਸੀ ਚੱਕ ਨੰ. 41 ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਾਹਬ ਦਾ ਚੱਕ ਸੀ ਨਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਦਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਚੱਕ ਸੀ, ਰੱਖ ਬ੍ਰਾਂਚ ਉਹ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ ਤੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ, "ਲੰਬੜਦਾਰ ਅੰਨਪੜ੍ਹ ਐ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਐ ਗੌਰਮੈਂਟ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਰੈਆ (ਜਨਤਾ) ਥੋੜੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਹੈਂ ਗੌਰਮੈਂਟਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਗੌਰਮੈਂਟ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਰੂਲਜ਼ ਫਾਲੋ ਕਰੋ ਉੱਥੇ ਰਹੀ ਜਾਉ ਉੱਥੇ ਕੀ ਏ"। ਕਹਿੰਦੇ, "ਇਹਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਉ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ"। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਵੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੋਹੀ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰ ਲਿਆ ਸਿਕਸ ਮੰਥਸ ਬੀਫੋਰ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਜਦੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਰਾਇਟਸ ਹੋਏ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਮੀਜੇਟਲੀ ਬਾਦ 'ਚ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋਏ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਛ ਨਹੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਜਦੋਂ ਰਾਇਟਸ ਹੋਏ ਨੇ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਕੌਲੇਜ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੇ ਡਿਡ ਕੈਰੀ ਐਨੀਥਿੰਗ ਵਿਦ ਦੈਮ। ਬਾਕੀ ਉਹ ਬਹਤਾ ਘਰ 'ਚ ਸਮਾਨ ਰੱਖਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨ ਲਿਆ ਤੇ ਕੈਂਪ 'ਚ ਆ ਗਏ ਨੇ ਕੈਂਪ 'ਚੋਂ ਬੱਸਾਂ-ਬੁੱਸਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸੀਗੀਆਂ, ਬੱਸ 'ਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਬਾਕੀ ਬੱਸ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ

ਫਿਰ ਇਧਰ ਆ ਗਏ।ਤੇ ਇੱਕ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹਾਫ ਬ੍ਰਦਰ ਸੀ ਮਾਈ ਮਾਂ ਦਾ ਓਨਲੀ ਚਾਈਲਡ ਆਫ ਮਾਈ ਨਾਨੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸੀ, ਦੂਸਰੀ ਮਾਂ 'ਚੋ ਇੱਕ ਹਾਫ ਬ੍ਰਦਰ ਸੀ, ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਕੌਲੇਜ ਤੋਂ ਐਮ.ਐਸ.ਸੀ. ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਚ ਹੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੀ ਵਾਜ਼ ਮੈਰੇਡ ਬਾਕੀ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਬੀਵੀ ਸੀਗੀ, ਉੱਥੇ ਈ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਨਾਲ ਈ ਉਹ ਆਏ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈਗਾ ਸ਼ੰਕਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕ 'ਚ ਨਾਨ ਜੀ ਵਾਜ਼ ਐਸ.ਪੀ.ਓ. ਕੈਨਾਲਸ ਐਟ ਦ ਟੈਟ ਟਾਈਮ ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਈ ਉੱਥੋਂ ਆਏ ਨੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਉੱਥੋਂ ਈ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਬਾਕੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਨਾ ਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆ ਜਾਉ। ਉਦੋਂ ਮਤਲਬ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੀਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਹੋਈ। ਬਾਕੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੀ ਇੱਥੇ ਮੋਹੀ 'ਚ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਉਹ ਬਾਪੂਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਨਾ ਸਾਡਾ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਜਾ ਕੇ ਮੋਹੀ ਗਏ ਨੇ ਮੋਹੀ ਜਿਹੜੇ ਕੋਈ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਚੁਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਉੱਥੇ ਫਿਰ ਇਹ ਜਾ ਕੇ ਸਾਲ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਝਾਂਸੀ ਸੀਗੇ ਗੱਡੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਆਣ-ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਨੀਸ਼ੀਅਲੀ ਗੱਡੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਆਰਮੀ ਪਰਸਨਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲੀਆ ਸੀ ਕਿ ਆਰਮੀ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਟਰੈਵਲ ਕਰਨ ਮਤਲਬ ਉਹ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲੈ ਕੇ, ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਆਰਮੀ ਵਾਲਾ ਛੁੱਟੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਜ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਾਅਦ 'ਚ ਤਿੰਨੇ ਜਾਣੇ ਆਏ ਆਂ,

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਥੇ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਿਆ?

ਉ. ਕਜ਼ਨ ਦੱਸਦੇ ਸੀਗੇ।

ਪ੍ਰ. ਉਹਾਡੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸੀ ਕੈਂਟ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤੁਸੀ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ?

ਉ. ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਖੀ ਕੁਝ ਨਹੀ ਵੇਖਿਆ ਬਾਕੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖੀ ਏ। ਸਲਵਾਰ ਫਟੀ ਹੋਣੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੋਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕੱਪੜੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਈ ਸੂਟ ਸੀਗੇ ਜਦੋਂ ਸਲਵਾਰ ਦਾ ਗੋਡਾ ਫਟ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਕਿ ਪਹੁੰਚਾ ਕੱਢਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਮੈਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਾਣਾ ਇਹ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਏ ਨਵੀਂ ਸਲਵਾਰ ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਵਾਂ ਜਸਟ ਵੰਨ ਅਕਸਪੀਰੀਐਂਸ ਆਈ ਹੈਵ। ਫੇਰ ਉੱਥੇ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਏਨਾਂ ਅਜੀਬ ਸੀ ਖੂਹ ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣਾ ਡੋਲ ਜਿਹਾ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟਣਾ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਉਠ ਤੇ ਹਲਟ ਵੇਖੇ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਧਰ ਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾਭੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਸੈੱਟ ਹੋਏ ਆਂ ਉਦੋਂ ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਚੋਂ ਫਸਟ ਆਈ ਸਕੂਲ ਚੋਂ ਤੇ ਆਹ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ

ਕੈਂਡੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਸੀ ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਿ ਦਸ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸੀ ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੇਹ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾ-ਮਨੂੰ ਕੇ ਖਰੇ ਰੁਪੱਈਆਂ ਕਿ ਡੇਢ ਰੁਪੱਈਆ ਲਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸ-ਦਸ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਕੈਂਡੀਆਂ ਖਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਫਾਦਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਡੇਢ ਰੁਪੱਈਆ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਏ ਇਹਨੂੰ, ਫੀਸ ਵੀ ਸਾਰੀ ਰੁਪੱਈਆ ਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇੰਨੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਪਈਆਂ, ਇੰਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਡੇਢ ਰੁਪੱਈਆ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਉਹੀ ਖਵਾ ਆਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ। ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸ਼ਿਫਟ ਕੀਤੇ ਆਂ, ਹਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਐ ਕਿ ਮੇਰੇ ਫਾਦਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਮਰਜੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਏ ਬਾਕੀ ਹਾਲਾਤ ਸਾਡੇ ਮਾੜੇ ਸੀ ਘਰ 'ਚ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਮਤਲਬ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਫੀਸ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਦਾਖਲਾ ਦੇਣਾ ਸੀ ਇੱਕ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕਜ਼ਨ ਸਿਸਟਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਫਾਦਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਕਿ ਜਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਉਹ ਕਹਿਣ ਫੀਸ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਰਹਿ ਜਾਊ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਟੈਨਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਆ ਕਿ ਪੈਸਾ ਹੈ ਨਹੀਂਗਾ ਤੇ ਪੈਸਾ ਲੋੜੀਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਰੁਪੱਈਏ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਤਹਾਨੂੰ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਵਾਂਗੇ ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਤਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਗੌਰਮੈਂਟਾਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪਰ ਰੈਇਤਾਂ ਥੋੜਾ ਬਦਲਦੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਪਤਾ ਸੀਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਨੈਂਟਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ ਬਾਕੀ ਬਾਅਦ 'ਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ, 12 ਕੁ ਏਕੜ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਗੁਜਾਰਾ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਫਿਰ ਪਰਮਾਨੈਂਟ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਐਫ.ਡੀ. ਵਗੈਰਾ ਸੀਗੇ ਉਹ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਸ਼ ਕਰਾਏ, ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਜਿਊਲਰੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਵੇਚੀ, ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਮਾੜੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਸੀ ਉਹ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਪ੍ਰ. ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੇ ਲੋਕ ਉਧਰ ਵੀ ਰਹਿ ਗਏ ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਏਨਾਂ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸੈਲਫਿਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਸੀਗੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਫਿਊਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਨਾਂ ਜਿੜਹੇ ਆਏ ਸੀ ਇੱਧਰੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮਦਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।ਕਿਉਂ ਹਰ ਕੋਈ ਡਰਦਾ ਸੀਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣਗੇ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਧਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਆਈਡੀਆ ਹੋਵੇ। ਬਾਕੀ ਇਥੇ ਜਿਹੜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖਰੀਦਣਾ ਕਿੱਥੋਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ... ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਆ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵਰਤਦੇ ਸੀਗੇ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾ ਖਰੀਦਿਆ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ 'ਚ ਸੀ। ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਬਹੁਤ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਮਤਲਬ, ਸਿਰ ਕੱਢ ਵਕੀਲ ਸੀ ਉਸ ਟਾਈਮ ਦੇ।

ਪ੍ਰ. ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸਕਿਓਰਟੀ, ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਆਂਢੀ-ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ?

ਉ. ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਟੂਡੈਂਟ ਏ.ਐਸ.ਆਈ. ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਮਤਲਬ ਉਹਦਾ ਆਸਰਾ ਸੀ ਸਾਨੂੰ, ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਮੋਹੀ ਤੋਂ ਨਾਭੇ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋਏ?

ਉ. ਅੱਥੇ ਸਾਡਾ ਹੈ ਈ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਰ ਸੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਚੁਬਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀਗੇ। ਸੋ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਾਈਂ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਆਏ ਨਾਭੇ, ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੋਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੋਹੀ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਕੋਈ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੋਹੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਪਰਕ ਰਿਹਾ। 'ਹੀ ਵਾਜ਼ ਵ੍ਹੈਰੀ ਨਾਈਸ ਮੈਨ। ਬਾਕੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮੋਸਟਲੀ ਕਿ ਹਿਜ਼ ਥੌਟ ਲਾਈਕ ਕਿ ਨਾਭਾ ਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਉੱਥੇ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਨਾਭੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਨਾਭੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਅੱਲੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਫੈਮਿਲੀ ਫਿਰ ਕਿੱਥੇ ਗਈ?

ਉ. ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੋਹੀ ਰਹੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਨੈਂਟ ਅਲੌਟਮੈਂਟ ਸਾਡੀ ਭਦੌੜ ਸੰਗਰੂਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਉੱਥੇ ਈ ਐ ਭਦੌੜ।

ਪ੍ਰ. ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਰਫ਼ਿਊਜੀ ਕੈਂਪ ਲੱਗਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਹੀਂ ਆਏ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਈ ਪਹੁੰਚੇ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਝਾਂਸੀ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਗਏ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਛੋਟੀ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਬਾਕੀ ਉਦੋਂ ਗੱਡੀ ਤੇ ਈ ਟਰੈਵਲ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਧਰ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ?

ਉ. ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਦੋਜ਼ ਡੇਜ਼ ਵਰ ਨਾਟ ਲਾਈਕ ਦਿੱਸ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਬੜ੍ਹੇ ਈ ਵੈੱਲ ਇਨਫੌਰਮਡ ਤੇ ਬੜ੍ਹੇ ਚੁਸਤ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੜ੍ਹੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਆਂ। ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਲਵਾਰ ਵੀ ਫਟੀ ਹੋਈ ਪਾਉਣੀ ਐ ਪਰ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਅਸੈੱਸਮੈਂਟ ਜਾ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਪ੍ਰ. ਇੱਧਰ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਰਵੱਈਆ ਸੀ?

ਉ. ਲੋਕ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾਉਂਦੇ। ਬਾਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਸੀਗੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਦਰ ਦਾ ਹਾਫ ਬਰੱਦਰ (ਮਤ੍ਰੇਆ ਭਰਾ) ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੈਂਨ ਸਟੂਡੈਂਟ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਡੇ ਟੂ ਡੇ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਹੈਲਪ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਆਸਰੇ ਤੇ ਈ ਨਾਭੇ ਗਏ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਭੇ ਨਾਲ ਤਾਅੱਲੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਰਹੇ?

ਉ. ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦਸਵੀ ਕੀਤੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਤੋਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਜਮਾਤਾ 'ਚ ਹੋਣਗੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਗਏ, ਆਈ ਥੌਟ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਾਜ਼ ਦਾ ਮੇਨ ਮਕਸਦ ਆਫ ਮਾਈ ਫਾਦਰ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਪਲੌਟ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣੇ ਆਂ। ਘਰ ਉੱਥੇ ਬਣਾ ਲਿਆ ਫਿਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਈ ਰਹੇ ਆਂ। ਇੱਥੇ ਈ ਮੈਂ ਐੱਫ.ਐਸ.ਸੀ. ਕੀਤੀ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸੀਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਈ ਐਫ.ਐਸ.ਸੀ. ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਘਰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ ਪਟਿਆਲੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਸ਼ਿਫਟ ਕਰ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਖਰਚਾ ਘੱਟ ਹੋਊ, ਹੋਸਟਲ 'ਚ ਖਰਚਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਊ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐੱਸ. ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਈ ਰਹੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਅਮੈਰਿਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਆਫਟਰ ਗਰੈਜੂਏਸ਼ਨ, ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇਹ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਇਹ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ, ਇਹਨੇਂ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਘੁਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ-ਪੂਸੇ ਬਥੇਰੇ ਕਮਾਏ ਸੀ ਅਮੈਰਿਕਾ ਤੋਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੇ ਬੀਜੀ ਭਦੌੜ ਵਾਲਾ ਘਰ ਤੇ ਸੀ ਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਵੀ ਘਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਬਾਪੂ ਜੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਏ ਸੀਗੇ, ਉੱਥੇ ਈ ਬਾਪੂ ਜੀ ਐਕਸਪਾਇਰ ਹੋਏ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਇੱਧਰ ਆਏ ਤਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੀ ਚਲਾਇਆ?

ਉ. ਕੋਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ?

ਉ. ਐਫ.ਡੀ. ਵਗੈਰਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕਰਾਏ ਹੋਏ ਸੀ, ਕੁਝ ਜੇਵਰ ਵੇਚ ਲਏ ਹੋਣੈ, ਕੁਝ ਭਾਂਡੇ ਵਗੈਰਾ ਵੇਚ ਲਏ ਹੋਣੇ ਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲਏ ਵੀ ਹੋਣ ਪੈਸੇ। ਬਾਕੀ ਉਦੋਂ ਥੋੜ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਲਵਾਰ ਫਟੀ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਮਤਲਬ ਕਿ ਇਵੇਂ ਬੜਾ ਸਿੰਪਲ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਸੀ। ਫਿਰ ਪਰਮਾਨੈਂਟ ਅਲੌਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਈ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੱਟ-ਕਟਾ ਕੇ 120 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਠੇਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਭਾਅ ਵੀ ਸੁਵੱਲੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ 'ਚ।

ਪ੍ਰ. ਇੱਧਰ ਆ ਕੇ ਤਹਾਨੂੰ ਮਕਾਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਵਗੈਰਾ ਮਿਲਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ?

ਉ. ਬਾਗ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਇੱਥੇ ਜਗਰਾਉਂ ਪੱਚੀ ਏਕੜ ਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਗ ਦੀ ਅਲੈਹਦਾ ਅਲੌਟਮੈਂਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਦਾ ਕੁਛ ਮਿਲਿਆ ਈ ਹੋਣਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਿਹੜਾ ਮਕਾਨ ਸੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਈ ਮਕਾਨ ਸੀ 500 ਗਜ਼ ਦਾ ਪਲੌਟ ਸੀ। ਠੀਕ ਆ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਈ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਮਰੇ ਨਾਲ ਕਮਰਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਇੱਧਰ ਆ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਾਇਦਾਦ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਈਆਂ?

ਉ. ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੌਖੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਣੀ ਏ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪ ਵਕੀਲ ਸੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਬਾਕੀ ਬੀਅੰਗ ਹਿਮਸੈਲਫ ਏ ਲੌਇਰ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰੀਹੈਬ੍ਰੀਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਸੈਪਰੇਟ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਈ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਧਰ ਰਹਿ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਿਲਣ ਗਏ।

ਉ. ਉੱਧਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਈ ਨਹੀਂ ਐ। ਬਾਕੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਡੀਕਲ ਕੌਲੇਜ 'ਚ ਸੀ ਉਦੋਂ ਉੱਧਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਕਾਲਜ ਗਏ ਸੀ ਵਿਜ਼ਟ ਕਰਨ, ਬਾਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਉੱਧਰ ਘਰ ਗਏ ਹੋ।

ਉ. ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰ. ਤਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਉੱਧਰ ਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਅਟੈਚਮੈਂਟ ਹੋਵੇ।

ਉ. ਦੇਖੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸੀ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਖਾਸ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਲੌਨੀ 'ਚ ਮੇਨਲੀ ਸਰਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀਗੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਆ ਗਏ। ਇੱਕ ਇੱਥੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਐਲ.ਐਚ.ਵੀ.ਸੀ. ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਮਹਿੰਦਰ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਮਿਲੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ

ਕੁੜੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ ਉਹ ਮਿਲੀਆਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਆਹ ਕਿੰਨੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਤੀ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ?

ਉ. ਆਈ ਗੌਟ ਮੈਰਡ ਇਨ 58 ਸੋ ਆਈ ਵਾਜ਼ ਟਵੰਟੀ ਥ੍ਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾ: ਰਛਪਾਲ ਐ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਈ ਰਹੇ ਜਾਂ ਤਹਾਨੂੰ ਥਾਂ ਬਦਲਣੀ ਪਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਗੈਰਾ।

ਉ. ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਈ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਦੀਓ ਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਐਮ.ਡੀ. ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਈ ਕੀਤੀ, ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਈ ਕੀਤੀ। ਬਾਕੀ ਬਦਲੀ ਮੇਰੀ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾ ਦੀ ਕੋਈ ਬਲਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਇੱਥੇ ਈ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਹਾਡੇ ਕਿੰਨੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਕੀ-ਕੀ ਨਾਮ ਹਨ?

ਉ. ਮੇਰਾ ਇਕ ਬੇਟਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐ, ਉਹ ਔਰਥੋਪੈਡਿਕਸ ਦਾ ਸਪੈਸ਼ਲਾਈਜ਼ਡ ਐ, ਪਲੱਸ ਸਪੋਰਟਸ ਮੈਡੀਸਨ ਦਾ ਸੁਪਰ ਸਪੈਸ਼ਲਿਟੀ ਐ। ਐਟ ਦਾ ਮੂਮੈਂਟ ਹੀ ਇਜ਼ ਵਰਕਿੰਗ ਫਾਰ ਸੈਕਟਰੀ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਕਮਿਸ਼ਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਸੀਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ। ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਡੌਕਟਰ ਐ ਤੇ ਉਨ੍ਹੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਹਿਊਮੈਨ ਜੈਨੇਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਐ, ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਆਈ.ਏ.ਐੱਸ. ਆ ਉਤਰਾਖੰਡ ਤੇ ਇਹ ਜੋਆਇੰਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ ਹੈਲਥ ਸੀ ਉੱਥੇ।

ਪ੍ਰ. ਵੰਡ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੌਕਰੀ, ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ?

ਉ. ਦੇਖੋ ਜੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਲਾਈਫ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਈ ਬੜੀ ਟਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਸਪੈਸ਼ਲੀ ਜਿਹੜੇ ਕਲੀਨਿਕ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਇੱਕ ਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੈਗੇ ਨੇ ਸੌਖੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਟੀਚਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਗਏ ਸਵੇਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆ ਗਏ ਨਾ ਕੋਈ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨਾ ਹੋਰ। ਸਾਡੇ ਜਿਹੜੀ ਸਪੈਸ਼ਲੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਵਿੱਚ ਆਈ ਵਾਜ਼ ਗਾਈਨੀਔਕਸ, ਇਹਦੇ 'ਚ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕੰਮ ਤੇ ਜੂਨੀਅਰ ਈਅਰ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਸੀਨੀਅਰ ਈਅਰ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕੰਮ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਥੱਲੇ ਵਾਲਾ ਸਟਾਫ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਬਾਕੀ ਇਹ ਵੀ ਆ ਕਿ ਪ੍ਰਕੈਟਿਸ ਅਲਾਊਡ ਸੀ ਅਨੀਸ਼ੀਅਲ ਈਅਰ 'ਚ, ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਅਨਲੈੱਸ ਯੂ ਵਰਕ ਹਾਰਡ ਐਂਡ ਡੂ ਗੁੱਡ, ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਇਨ ਦੈਟ ਸੈਂਸ ਬੜਾ ਹਾਰਡ ਵਰਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਆ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਤਲਬ ਐਜ਼ ਕਨੀਸ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਵੀ ਨਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਨਾਮ ਮਤਲਬ ਕਿ

ਬੜ੍ਹਾ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੜ੍ਹੀ ਟਫ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੀ ਸਾਡੀ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?

ਉ. ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ। ਇਨ ਦਾ ਸੈਂਸ ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਬਿਮਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਘਰੇ ਰਹਿੰਦੀ ਆਂ, ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਸ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਆਂ ਬਟ ਅਦਰ ਵਾਈਜ਼ ਆਈ ਡੌਂਟ ਗੋ ਆਊਟ। ਸੈਕੰਡਲੀ ਮੇਰਾ ਰੂਟੀਨ ਬੜਾ ਬਿਜ਼ੀ ਹੈ, ਆਪ ਤਾਂ ਮੈ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਮਤਲਬ ਕਿਚਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਂਦੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੈਕ ਬੋਨ ਦੀ ਬੜੀ ਪਰੌਬਲਮ ਆ ਤੇ ਇਹ ਅੱਠ-ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਐ। ਆਈ ਕਾਂਟ ਮੈਨੇਜ ਕਿਉਂ ਕਿ ਬਹੁਤਾ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਰਸੋਈ 'ਚ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ ਕਰਦੀ ਆਂ ਆਪਣੀ ਮੇਡ ਨੂੰ ਕਰ-ਕਰਾ ਕੇ ਸ਼ੀ ਓਨਲੀ ਡੱਜ਼ ਕੁਕਿੰਗ-ਸ਼ੁਕਿੰਗ ਓਹੀ ਕਰਦੀ ਐ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੁਛ ਕਰਦੀ। ਬਾਕੀ ਨੌਂਕਰ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਵਾਸਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਐ, ਬਾਕੀ ਘੰਟਾ ਕੁ ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੱਠ ਕਾਪੀਆਂ ਨੇ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੈ, ਮੈਂ ਉਹ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਘੰਟਾ ਕੁ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਆਂ ਤੇ ਉਹ ਸਵੇਰ ਦੇ ਟਾਈਮ ਤੇ ਮੋਸਟਲੀ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਆਂ। ਅਖਬਾਰਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਆਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨਸ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਆ, ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਆਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੈਰ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਏਂਜ਼ਿਉਪਲਾਸਟੀ ਹੋਈ ਐ, ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ (ਪਤੀ) ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦੈ, ਸੋ ਘੰਟਾ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ ਕੁ ਵਜੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਆਂ, ਛੇ ਸਾਢੇ ਛੇ ਵਜੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਆਂ, ਆ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਟੀ.ਵੀ. ਦੇਖ ਲਈਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੀਲੈਕਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੰਟਰਸਟਡ ਆਂ। ਬਾਕੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਇੰਟਰਸਟਡ ਲੱਗਦਾ ਮੇਰੀ ਖਾਹਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ 'ਚ ਕੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੁਆਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਗਲੇ ਜਨਮ 'ਚ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਸੋਹਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਸੰਗੀਤ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਆਈ ਲਵ ਸੰਗੀਤ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਅੱਛੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਏ ਨਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਾਕਿਆ ਈ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚੇ ਈ... ਕੰਨਾ ਨੂੰ ਸੂਟ ਕਰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਤਹਾਨੂੰ ਬਾਣੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵੀ ਦੇਵੇ ਫ੍ਰੀ, ਸਭ ਕੁਛ ਦੇਵੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਫੈਸਿਲਟੀਜ਼ ਉਹ ਪ੍ਰੋਵਾਈਡ ਕਰੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀਰਤਨੀਆ ਬਣਾਵੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਖਾਹਸ਼ ਐ।

ਪ੍ਰ. ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਉ. ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਏ ਕਦੇ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰੈਆਂ (ਪਰਜਾ) ਬਦਲ ਜਾਣ, ਗੌਰਮੈਂਟਾਂ ਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਈ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਆਲ ਓਵਰ ਦਾ ਗਲੋਬ ਦੇਖ ਲਓ ਕਦੀ ਇੰਜ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੈ। ਇਹ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਮਤਲਬ ਕਿ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਈ ਲੋਕੀ ਅਸਲ 'ਚ ਤਾਂ ਮਾਸ ਮਨਟੈਲਿਟੀ ਏ ਨਾ ਜਿਹੜੀ ਇਹਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦੀ ਐ, ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਲੀਡਰਸ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਅੰਜਾਮ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਸਜ਼ ਈ ਦਿੰਦੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਨੂੰ। ਖੌਰੇ ਕੀ ਇਸ ਲਹਿਰ 'ਚ ਭਰਿਆ ਇਕ ਦਮ ਈ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਚੋਂ ਉੱਜੜ ਗਏ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਯੂ ਅਵਾਇਡ ਬਾਏ ਦਾ ਰੂਲਜ਼ ਆਫ ਦਾ ਗੌਰਮੈਂਟ ਵੱਟ ਇਜ਼ ਦਿਅਰ, ਦੈਟ ਵੂਈ ਕਾਂਟ ਸਟੇਅਡ ਟੂਗੈਦਰ, ਹੁਣ ਵੀ ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਬਣ ਰਹੀ ਐ, ਜੋ ਪੜ੍ਹਦੇ ਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ 'ਚ ਦੇਖੋ ਕਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਸੀਗੇ ਉਹ ਕਿੱਦਾ। ਅੱਛਾ ਉਦੋਂ ਬਚਪਨ 'ਚ ਤਾਂ ਕਦੇ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਦਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਨਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਈ ਧਰਮ ਐ। ਧਰਮ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਵੈਲੀਊਜ਼ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੂਈ ਨੈਵਰ ਹੈਡ ਦੀਜ਼ ਵੈਲੀਊਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੂਈ ਅਲਾਈਵ ਨਾਓ। ਹੁਣ ਕੱਲ੍ਹ ਈ ਕੋਈ ਗੱਲ ਘਰ 'ਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀਗੀ, ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਵਸਿਜ਼ ਡਿਜੀਟਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਨੇ? ਮੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਡਿਜੀਟਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਜਾਂ ਡਿਜ਼ੀਟਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇਗਾ? ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਰਵਸਿਜ਼ ਥੋੜੀ ਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਗੇ, ਚਾਲੂ ਰੱਖਣਗੇ। ਮੈ ਕਿਹਾ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਨਲਾਈਨ ਦਾ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂਗਾ ਉਨ੍ਹਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਬਿੱਲ ਜਮਾਂ ਕਰਵਾਉਣੇ ਈ ਆ। ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਫਿਰ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਆਨਲਾਈਨ, ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਈਨ 'ਚ ਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਦਿਸ ਵਾਜ਼ ਰੀਸੈਂਟ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਬੇਟਾ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੋਂ ਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਗਏ ਗਏ ਸੀਗੇ ਕਿ ਇੱਕੋ ਪੰਗਤ 'ਚ ਬੈਠੋ ਤੇ ਸੰਗਤ ਵੀ ਉੱਥੇ ਸਾਰੀ ਇੱਕੋ ਲੈਵਲ ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਖਾਉ ਵੀ ਉਹੀ ਜੋ ਉਹ ਖਾ ਰਿਹਾ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਤੁਸੀਂ ਖਾਣਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ 'ਚ ਲੈ ਆਈਏ ਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਲਾਈਨ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਸੋ ਸਾਡੇ 'ਚ ਵੀ ਮਤਲਬ ਉਹ ਵੈਲੀਊਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਜਿਸ ਵੈਲੀਊਜ਼ ਤੇ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੰਡੀਆਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਾਈਆਂ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਆਹ ਜਿਹੜੇ ਡੇਰੇ-ਡੂਰੇ ਇਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਐ, ਇਟਸ ਟਰੂਅਲੀ ਵੈਅਰੀ ਔਨੈਸਟ। ਔਰ ਪੌਲੀਟੀਸ਼ਨਜ਼ ਨੇ ਏਨਾਂ ਕੁ ਗੰਦ ਪਾਇਆ ਹੋਇਐ, ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਲੈ ਲਉ, ਹੁਣ ਆ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਚੰਗੀ

ਨਿਕਲਣੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਿਤੇ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਵੋਗੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ।

ਉ. ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਆਂ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਅਨਫਾਰਚੂਨੇਟਲੀ ਇਨਸੀਡੈਂਟ ਸੀ, ਇਨ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾਂ ਕੁ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖਾੜਿਆ ਕਿ ਪੂਰੀ ਸਾਡੀ ਇਕ ਜਨਰੇਸ਼ਨ ਵੱਧ ਲੱਗ ਗਈ ਟੂ ਹੈਵ ਸਮ ਰੂਟਸ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸੀਗੇ, ਕਿਤੇ ਦੇ ਕਿਤੇ ਹੁੰਦੇ। ਉੱਥੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਅਸਟੈਬਲਿਸ਼ਡ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨ ਅਸਟੈਬਲਿਸ਼ਡ ਸੀ, ਅਸੀ ਤੇ ਇਹ ਐ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੂਟਾ ਉਖਾੜ ਕੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਰੁਲਦਾ-ਖੁਲਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਜੜ੍ਹ ਥੱਲੇ ਲਾਉਂਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਸਟੇਨਸ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਿੰਦਾ ਰਹਾਂ, ਮਰਾਂ ਨਾ, ਇਹ ਹਿਸਾਬ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਇਟ ਵਾਜ਼ ਅਫੇਲਟਡ ਅੱਸ ਵੈਰੀ ਟਰੋਮੈਟੀਕਲੀ।

ਪ੍ਰ. ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜਿਆਦਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਸੀ?

ਉ. ਬਾਵਾ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਰਪੀਟਲੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੀਗੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਜਿਹੜੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੈਟਲਡ ਸੀਗੇ ਉਦੋਂ ਮਿਲਦੇ-ਗਿਲਦੇ ਵੀ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰ. ਸਰਦਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸੋ।

ਉ. ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਐ ਕਿ ਉਹ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਬੜ੍ਹੇ ਪੱਕੇ ਸੀ ਜਿਹੜ੍ਹੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਤਲਬ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਆ ਨਾ ਤੇ ਉਸ 'ਚ' ਪੂਰਾ ਆਪਣਾ ਜੋਰ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਤੀ, ਜੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਦੱਬ ਕੇ ਕਮਾਇਆ ਓਹਦੇ 'ਚ' ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਰ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਮੀਨਜ਼ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਣੇ ਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆਂ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਗਿਫਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਦੈਟ ਮਸਟ ਬੀ ਇਟਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਮਤਲਬ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਦੇ ਸੀ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਥਿੜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਟੀਕਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਦੇ ਹਲਾਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਸੀਗੇ, ਚਾਰੋ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਪੈਸਾ ਘਰ 'ਚ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਤੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਂ, ਆਹ ਸਾਡੀ ਲਿਵਿੰਗ ਸੀਗੀ। ਦੈਨ ਥੌਟ ਕਿ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਹ ਕਰਨਾ ਬਸ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇ ਫਿਰ ਉੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਥਿੜ੍ਹਕੇ ਫਿਰ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਈ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਥਿੜਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਪਰ ਇਹ ਥਿੜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਟ ਬਹੁਤ ਸੀਗੇ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਨਾ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰੀਫੈਕਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸੀਗੇ ਜੋ ਕੁਝ ਪੌਸੀਬਲ ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਨੇ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ 'ਚ ਪੂਰਾ ਮਨ-ਤਨ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਸੀ, ਧਨ ਵੀ ਲਗਾ ਦੇਣਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਦੋ ਪੋਥੀਆਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪ ਛਪਵਾਈਆਂ ਉਦੋਂ ਕਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਸੀਗੇ ਫਿਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੇਨਟੇਨ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾ

ਨੇ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ ਨੂੰ ਡੂਨੇਟ ਕੀਤਾ ਐ। ਦੋ ਵੌਲੀਅਮਜ਼ ਆਪ ਛਪਵਾਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਕੇ ਨੋ ਪਰੌਫਿਟ ਨੋ ਲੌਸਜ਼ ਬੇਸ ਤੇ ਵੇਚੂੰਗਾ, ਫਿਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ ਤਾਂ ਡੂਨੇਟ ਕੀਤਾ ।

ਪ੍ਰ. ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਲਗਣ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੀ ।

ਉ. ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾ ਅੱਗਾ ਨਾ ਪਿੱਛਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਈ ਐ, ਉਹ ਫਿਰ ਡਿਫਰੈਂਟ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਂਦੈ। ਖਾਲਸਾ ਕੌਲੇਜ 'ਚ ਪੜ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਮਾਹੌਲ ਧਾਰਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਣੈ, ਉੱਥੋਂ ਹੋਇਆ ਹੋਣੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ-ਆਉਂਣਾ ਵੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਬੰਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣੇ ਐ ਬੜਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣੈ, ਉੱਥੋਂ ਈ ਲੱਗੀ ਹੋਣੀ ਐ ਚੇਟਕ, ਸਟੱਡੀ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰ. ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦੇ ਸੀਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣਾ ਤਾਂ ਤਹਾਨੂੰ ਵਰਜਦੇ ਸੀਗੇ ਵਗੈਰਾ?

ਉ. ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਰੌਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਂਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਈ ਡਸਿਪਲਨਡ ਸੀਗੇ ਅੱਜ ਵਰਗੇ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਉ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਐ ਕਿ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਟਾਈਮ ਤੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਚੁੱਪ ਕਰੋ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਪਾ ਆ ਗਏ ਨੇ ਮਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਚਾ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਪ੍ਰ. ਡਾ .ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖੇ।

ਉ. ਮੈ ਬਹੁਤੀ ਉਨ੍ਹਾ ਵਰਗੀ ਆਂ ਜੀ, ਮੈ ਵੀ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਪੱਕੀ ਆਂ, ਗੁੱਸਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਏ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸੈਕਿੰਡ ਰੇਟ ਮੈਂ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਮੈਂ ਆਲਮੋਸਟ ਲਾਈਕ ਹਿਮ। ਮੇਰੇ ਵੀ ਮਤਬਲ ਜਿਹੜੇ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਜਿਹੜੇ ਨੇ ਉਹ ਬੜੇ ਸਟਰੌਂਗ ਨੇ ਜਿਹੜੈ ਕੰਮ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗਨਾ ਐ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਕਰਨੈ, ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਕਰਨੈ, ਪੂਰਾ ਆਪਣਾ ਮਨ-ਤਨ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਉਹਦੇ 'ਚ ਲਗਾ ਦੇਣਾ ।

ਪ੍ਰ. ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈਗੀਆਂ ਨੇ?

ਉ. ਨਾ, ਨਾ ਹੋਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਮਤਲਬ ਲੋੜ ਸੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਬਣਾਉਂਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਮੀਨਿਗ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇੱਧਰੋਂ-ਓਧਰੋਂ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੱਢਦੇ ਸੀਗੇ ਉਹ ਫਿਰ ਵਰਡ ਰਪੀਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਸੋ ਹੀ ਸਟਾਰਟਡ ਡੋਇੰਗ ਦਿਸ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਾਂ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਨਸੈਸਟੀ ਟੂ ਹਿਮ ਹੀ ਡਿਡ ਵਾਂਟ ਟੂ ਮੇਕ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ। ਉਹ ਠੀਕ ਐ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਲਿਖਤ ਮਿਲ ਗਈ ਐ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ

ਵਰਤ ਰਹੇ ਆਂ ।

ਪ੍ਰ. ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਆਉਂਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੋਗੇ।

ਉ. ਦੇਖੋ ਜੀ ਜੋ ਵੈਲੀਊਜ਼ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫੋਲ ਕੇ ਵੇਖ ਲਓ ਵੈਲੂਅਜ਼ ਆਰ ਸੇਮ ਬਿਟਵਿਨਸ, ਸਾਡੇ ਡੇਰੇ ਵਾਲੇ ਟਵਿਸਟ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਮੌਲਾਣੇ ਟਵਿਸਟ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਆਹ ਜਿਹੜੇ ਆਰ.ਐੱਸ.ਐੱਸ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਸਟ ਟਵਿਸਟ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਐਂਡ ਦਿਸ ਇਜ਼ ਬੀਅੰਗ ਡਨ ਫੌਰ ਏ ਸੈਲਫਿਸ਼ ਪਰਪਜ਼। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਉਦੋਂ ਕੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ-ਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਐਨੇ ਰੀਚੂਅਲਜ਼ ਬਣਾਏ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਈ ਬਣਾਏ ਸੀਗੇ। ਓਰਿਜ਼ਨਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਚ ਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਈ ਆਹ ਤੇਤੀ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀਗੇ, ਕੋਈ ਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਲਉ ਤੇ ਇਥੇ ਆਹ ਏਨੀ ਦਕਸ਼ਨਾ ਦਿਉ ਤੇ ਜਾਂ ਆਹ ਕਰੋ, ਆਹ ਕਰੋ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਛ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਇਆ, ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਐ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਚੱਲਣ ਡਿਆ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਆ ਕਿ ਨਹੀਂ ਠੀਕ ਹੋਣਾ, ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਠੀਕ ਹੋਣਾ।

BOOK REVIEW

***Haqiqat-i-Sikhan (An Eighteenth Century Persian Source on the Origin and Rise of Sikh Religion)* (Punjabi) by Dr. Balwant Singh Dhillon, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2014, Pages 77, Price: Rs. 175.**

The book *Haqiqat-i-Sikhan* deals briefly with the history of the Origin and Rise of the Sikhs from the time of Guru Nanak to the conquest of Multan by Taimur Shah Abdali, the Afghan king of Kabul. Besides providing Punjabi translation of the Persian text it is a critique of *Haqiqat-i-bina-wa-Uruj-i-Firqa-i-Sikhan* written by an anonymous author. It has survived in two copies which are available in the library of Royal Asiatic Society of Ireland and Great Britain, London. The author of present work, Dr. Balwant Singh Dhillon, Director, Centre on Studies in Sri Guru Granth Sahib, who retired as Professor from department of Guru Nanak Studies of Guru Nanak Dev University, Amritsar, is a well-known scholar of Sikh History and Literature.

Scholars know well that there is a dearth of early and contemporary sources on the origin and development of Sikh religion. No doubt, some contemporary sources are available, but lack of neutrality in them is a foregone conclusion. The above observation of the writer of the foreword is correct to a considerable extent. A number of scholars have studied the available English and Punjabi writings of the eighteenth century to the present century. However many researchers were deprived of the scholarly works in Persian due to linguistic difficulties and therefore many of them could not properly use the various Persian sources in their writings on Sikh history and religion.

Karam Singh historian wrote his account of Banda Singh Bahadur in 1907. He was the pioneer to use Persian sources as an evidence to write his account. Dr. Ganda Singh, the doyen of Sikh historians had made extensive use of Persian sources while doing Sikh history. Besides introducing some contemporary Persian writings he, published his well-researched book, Life of Banda Singh Bahadur in 1935. Dr. Balwant Singh Dhillon has carried forward their work and extended his domain of research to the most extant Persian sources available in the libraries of India, Pakistan and England. Before this book, Dr. Dhillon has edited two books on Banda Singh Bahadur which are *Banda Singh Bahadur: Persian Sources* which includes twenty-one Persian sources and another book, *Ahwal-ul-Khawaqin* which

is a contemporary source on the Sikh struggle against the Mughals and the book under discussion is third in this series. The present attempt on the part of Dr. Dhillon is commendable and will surely go a long way in satisfying the urge of Persian and non-Persian knowing readers. It is hoped that the book will help in solving a number of controversies concerning the eighteenth century Sikh history and religion.

A majority of the Persian works dealing with Sikh history are in manuscript form and are not within the easy reach of researchers. Although some of them have been translated, even then they do contain some factual errors, thus leading to further controversies on several important issues. The author of the book under review has made a praise-worthy attempt to re-interpret this Persian work with a view to use its evidence in an analytical manner.

In the Preface, the author has given summary of his findings and says that it is not an easy task to retrieve the original Persian text as it is an expansive and sometimes futile exercise for a researcher. Dr. Dhillon marks out that as its name suggests the work *Haqiqat-i- bina-wa-Uruj-i-Firqa-i-Sikhan* deals with the origin and development of Sikh religion. The work is not a complete Sikh history but a small treatise in which an anonymous writer throws light on the main events and religious and social rites of the Sikhs. Also there are gaps in important historical events at many places, for example, with the exception of Guru Nanak and Guru Gobind Singh the writer only refers to the names of other Sikh Gurus and skip over the martyrdom of fifth and ninth Sikh Gurus, the struggle of the Sikh against the Mughals under the leadership of Guru Hargobind, Guru Gobind Singhís sojourn in Deccan, his passing away at Nanded, etc.

Similarly, the writer has wrongly attributed some of the events of Guru Gobind Singh with that of Guru Tegh Bahadur and similarly he has confused the account of Baba Banda Singh Bahadur with that of Guru Gobind Singh. However, in spite of some drawbacks, the work has historical importance as it gives valuable information to understand the religion, history and culture of late eighteenth century Sikhism. Though *Haqiqat-i-Sikhan* is less important for Sikh Gurusí history, but its evidence is very significant to understand the social and religious life besides their emergence as a sovereign nation in the Punjab of those times. For example, the writer knew well that Guru Nanak was born in a *Kashtriya* tribe and served as a *munshi* for some time. According to the author, Guru Nanak always

remained in the remembrance of God. He expressed his spiritual experience through Bani and conveyed it to the masses through the Punjabi language. Mardana *Rababi,* a musician, was his close companion who brought the masses into the ties of faith by setting to music and singing in a captivating manner. Guru Nanak was famous for his knowledge of God and was popularly known as Nanak Shah Dervish. In addition, *Haqiqat-i-Sikhan* incorporates some information about the Sikh rites and practices. For example, the writer knew that the Sikhs had come to have their Scripture which was known as Granth but did not know its editor. He writes that Guru Nanak uttered verses in Punjabi language and preached it through *kirtan*. The Sikhs used the word *shabada* for the hymns and essence of the worship of the Sikhs is the reading of the sacred verses of their Gurus, which they also sing with instrumental and vocal music and with a heart-ravishing chant. They remove from oneís mind the anguish caused by worldly attachments and lift the obscuring veil of impediments from the heart. The author takes note of the religious and social outlook of the eighteenth century Sikhs. He finds that in the eyes of Sikhs, kinsmen and strangers are alike; friends and enemies are the same. Humility is the highest ethical value of the Sikhs. According to the author, creation of Khalsa by Guru Gobind Singh was such a revolution which shattered the barriers of caste, inequality, untouchability, religious prejudice and discrimination. Guru Gobind Singh gave order to his Sikhs not to cut their hair of head, moustaches and beard. Wearing bracelet (*kara*) and turban on the head had become a religious obligation for the Sikhs. The writer has also mentioned a bit on the procedure of the preparation of *amrit* with sugar crystals shake with double-edged sword in water while reciting *Bani* and daily prayers of the Sikhs.

The work also incorporates comments on some facts about the struggle of the Sikhs against the Mughals at the time of Baba Banda Singh Bahadur. For example, the writer praises the war tactics of the Sikhs and tells that the Sikhs had used the wooden artillery made from the trunk of tamarind tree. He has described the manner in which Baba Banda Singh Bahadur and his companions after imprisonment were taken in a procession to Delhi. He writes that the Sikhs had no fear of death and in case of any tardiness in their execution; they used to remind the executioner not to delay in his work. They were executed in batches of one hundred and two hundred every day. During the execution, the mother of one youth pleaded his innocence and the Emperor ordered his release. But her son

cried out that she was telling a lie and that he should be executed so that he may join his companions. Many of the contemporary Persian writers who were present on the scene had narrated the above story of this young boy in a similar way, but the writer of *Haqiqat-i-Sikhan* describes it slightly in a different manner. He is the only writer among the Persian authors who gives evidence to the funeral rites of Baba Banda Singh Bahadur after his martyrdom at Delhi. He writes that the Sikhs of Delhi, who were engaged in shop-keeping and retail trade, received the imperial approval and cremated the body of Baba Banda Singh Bahadur at a place called *Baran Pullah* which was in the outskirt of the city. The author underscores the persecution of Sikhs by the Mughal Governors of Lahore, especially Mir Mannu who enjoyed in hunting the Sikhs. He takes note of the intrigues and internal dissensions at the Mughal court, invasions on India by Nadir Shah Durrani and Ahmed Shah Abdali, which ultimately led to the downfall of Mughal Empire in India. He recounts the Sikh struggle against the Afghans, desecration of Darbar Sahib Amritsar by Ahmed Shah Abdali, the great holocaust wherein thousands of Sikhs fell fighting in the battlefield, organization of the Sikhs into Misls, their military strength and the areas that had come under their rule. However, *Haqiqat-i-Sikhan* provides very brief information regarding the origin and development of Sikh Panth and its evidence require cautious handling, yet it provides valuable information to understand the religious, social and political image of the late eighteenth century Sikhs.

Dr. Balwant Singh Dhillon has rendered yeomanís service to the scholars of Sikh history as also to the general readers by refuting several unfounded stories circulated by the prejudiced and unscrupulous Persian authors. Explanatory comments provided in the footnotes by Dr. Balwant Singh Dhillon serve the purpose of corrective measure otherwise an innocent reader might have been mislead. It is hoped that the present book besides providing a peep into the religious and political life of the Sikhs, will prove of immense value in removing many doubts and myths shrouded around the eighteenth century Sikh society.smwijk ivvsQw (Unitary Type of Society)